

T.C
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI MODERNLEŞMESİNDE
BÜROKRASİNİN EGEMEN KONUMUNUN GENEL BİR ANALİZİ

Hazırlayan
Erdal BACALAN

137166

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Mazhar BAĞLI

DİYARBAKIR
2003

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOĞRULTULAN MERKEZİ

Ö Z E T

Türkiye'nin güncel siyasal-toplumsal sorunlarının başında bürokrasinin sistem içerisindeki olağanüstü konum ve ağırlığı gelmektedir. Bu sorun, temellerini Osmanlı örgütlenme modelinde ve Osmanlı modernleşmesinin özgün yapısında bulmaktadır. Gerçekten, Osmanlı'nın klasik örgütlenmesi, bürokrasinin etkin bir konuma sahip olduğu patrimonyal toplumsal-siyasal sisteme dayanmaktadır. Bu sistem, Osmanlı'nın çöküş döneminde başgösteren batılılaşma çabalarını etkilemiş ve bu yolla Osmanlı modernleşmesini şekillendirmiştir. Cumhuriyet modernleşmesinin selefi olan Osmanlı modernleşmesinde bürokrasi başat aktör olmuştur. Öyle ki, modernleşme projesi, bürokrasinin eliyle ve bürokrasinin belirlediği öncelikler dikkate alınarak yürütülmüştür.

ABSTRACT

One of the current major political and social problems of Turkey is the domination and extraordinary status of bureaucracy in the system .This problem originates from the model of Ottoman organization and characteristic structure of Ottoman modernization. Indeed, the classical organization of Ottoman is based on Patrimonial social-political system in which the bureaucracy has an influential status. This system affected westernization efforts emerged in the era of Ottoman deterioration and consequently formed Ottoman modernization. In Ottoman modernization bureaucracy, the predecessor of the Republican modernization had been so significant that even the project of modernization was carried out by means of bureaucracy and taking into account bureaucratic priorities.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Bu çalışma jürimiz tarafından SOSYOLOJİ Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Doç. Dr. Ahmet ... CİHAN

[Signature]

Üye

Yard. Doç. Dr. ... M. Salih ... ZERİCAT

[Signature]

Üye

Yard. Doç. Dr. ... Mazhar ... BAĞLI (danışman)

[Signature]

Üye

.....

Üye

.....

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

..22../05../2003

[Signature]

Prof. Dr. Emrullah GÜNEY

Ö N S Ö Z

Osmanlı mirası üzerine kurulu olan Cumhuriyet rejimi, birçok alanda olduğu gibi, bürokrasinin toplumsal-siyasal yapılanma içerisindeki konum ve işlevleri alanında da, doğal olarak, Osmanlı'dan etkilenmiştir. Bu nedenle, günümüzde varlığını ve etkinliğini devam ettiren “bürokratik egemenlik”in analizinde, klasik Osmanlı yapılanması ve daha sonları ortaya çıkan Osmanlı modernleşmesini incelemek bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira, bugünkü sorunlu yapıyı anlamak, geçmişin analizinden geçmektedir.

Klasik Osmanlı toplumsal-siyasal örgütlenme modelini ifade ettiğine inandığımız “patrimonyal sistem”, Osmanlı modernleşmesinin niteliği üzerinde belirleyici olmuştur. Modernleşmenin çok büyük oranda bürokratik kaygılarla ve bürokrasinin eliyle yürütülmüş olması, patrimonyal yapının doğurmuş olduğu bir sonuçtur. Bürokrasinin modernleşme sürecindeki etkinliği, sistem içerisinde yürütücü bir aktör olarak seçilmiş olmalarından, bir başka ifadeyle egemen siyasi otorite tarafından belirlenen öncelikli hedeflerin seçkinci-devletçi aktörler eliyle yukarıdan aşağıya doğru toplum kesimlerine empoze edilerek uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, hem bir yandan klasik Osmanlı patrimonyalizmini ve hem de Osmanlı modernleşmesini, bürokrasi merkezli olarak incelemeye çalışacağız.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
JÜRİ ONAY SAYFASI	III
ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
Birinci Bölüm	
Klasik Osmanlı Toplumsal Yapısı İçinde Bürokrasinin Konumu ve İşlevleri	4
I- OSMANLI TOPLUMSAL-SİYASAL ÖRGÜTLENME BİÇİMİNİN NİTELİĞİ .	4
A- OSMANLI PATRİMONYALİZMİ VE BÜROKRASİ	4
1- Genel Olarak Patrimonyalizm	4
2- Osmanlı'nın Patrimonyal Özellikleri	8
a) Osmanlı fetihçi yapısı	10
b) Osmanlı toprak sisteminin genel niteliği	13
c) İdari, ekonomik, dini ve kültürel yapılanmanın merkeziyetçi karakteri	15
ca) İdari yapılanmanın genel niteliği	15
cb) Ekonomik-ticari faaliyetlerin yapısı	18
cc) Dini örgütlenmenin merkeziyetçiliği ve kültürel yaşamın çeşitliliği	19
B- NİZAM-I ALEM TASAVVURU VE PATRİMONYALİZM	23
1- Nizam-ı Alem İçindeki Daire-i Adalet	23
2- "Nizam"ın Bozulması ve Alemin Çöküşünün Genel Belirtileri	25
II- ÇÖZÜLME SÜRECİNDE BÜROKRASİ-SİYASET İLİŞKİSİ	27

A- ÇÖZÜLMENİN GÖSTERGELERİ	27
B- ÇÖZÜLME SÜRECİNDE BÜROKRASİNİN SİYASETTE ARTAN ETKİSİ	31
İkinci Bölüm	
Osmanlı Modernleşmesi ve Bürokrasi	36
I- GENEL OLARAK MODERNLEŞME VE BÜROKRASİ İLİŞKİSİ	36
A- TERMİNOLOJİ SORUNU	36
1- Modernizm/Modernleşme Kavramı	36
2- Bürokrasi Kavramı	40
B- MODERNLEŞMENİN TEMEL ÖGESİ OLARAK BÜROKRASİ	41
C- DEMOKRASİ-BÜROKRASİ: UZLAŞMA-ÇATIŞMA EKSENİ	43
II- OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN/BATILILAŞMASININ ÖZGÜN YAPISI	
İÇİNDE BÜROKRASİ	46
III- MODERNLEŞME SÜRECİNDE BÜROKRASİNİN ETKİNLİĞİ	50
A- ERKEN MODERNLEŞME DÖNEMİ	50
1- III. Selim Dönemi	50
2- II. Mahmut Dönemi	53
B- TANZİMAT MODERNLEŞMESİNDE SİVİL BÜROKRASİNİN EGEMENLİĞİ ..	55
C- MEŞRUTİYET MODERNLEŞMESİ	61
1- Birinci Meşrutiyet ve Padişahın Rövanşı	61
2- İkinci Meşrutiyet ve Sivil-Asker Bürokrasinin Zaferi	65
IV. OSMANLI MİRASININ GENEL BİR ANALİZİ	70
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	74
KAYNAKLAR	77

KISALTMALAR

AİTİA	: Ankara İktisadi Ticari İlimler Akademisi.
AÜSBFD	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi.
Bkz.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
Der.	: Derleyen.
İÜHF	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
s.	: Sayfa.
Sad.	: Sadeleştiren.
vd.	: Ve devamı.
vb.	: Ve benzeri.
Yay.	: Yayınlayan.

GİRİŞ

Günümüz Türkiye'si çeşitli sorunlar yumağıyla karşı karşıya bulunmaktadır. Sorunların çözüm mercii siyasetin bizzat kendisidir. Demokratik yönetimlerde toplumun mevcut sorunları demokratik mekanizmalar aracılığıyla çözüme kavuşturulur. Buna göre demokrasilerde, halk, kamu siyasetine ilişkin kararların alımına katılmak suretiyle kendi sorunlarına bir anlamda kendileri çözüm üretmektedirler. Sistemin işleyişi karmaşık olmasına rağmen, kabaca, halk seçmiş olduğu temsilciler aracılığıyla bugününe ve yarınına ilişkin alınan kararlara dolaylı bir biçimde katılmakta ve kendi geleceğinin belirlenmesinde etkin rol oynamaktadır. Demokratik siyasi sistemin genel işleyişi böyle olmakla birlikte, demokrasinin henüz bütün kural ve kurumlarıyla yerleşmediği kimi ülkelerde, sorunlara çözüm üretme ve toplumun genel gidişatını belirleme yetkisini çoğu kez atanmışlardan oluşan bürokratik aygıt elinde bulundurmaktadır. Gerçi demokratik ülkelerde de işin doğası gereği bürokrasinin siyaset üzerinde etkinliği söz konusu olmaktadır. Ancak bu ülkelerde nihai söz sahibi her zaman için demokratik karar alma mekanizmalarıdır; yani halkın temsilcilerinden oluşan parlamento ve onun yetkili kıldığı diğer organlardır.

Türkiye'nin, yukarıda belirttiğimiz ayrımda, demokrasinin tam olarak işletilemediği ülkeler grubu içinde yer aldığı söylenebilir. Bunun en önemli göstergelerinden birinin, genel olarak bürokrasinin (sivil-asker bürokrasi) siyaset üzerinde, demokrasi teorisiyle örtüşmeyecek bir tarzda, daha belirleyici bir faktör olduğu öne sürülebilir. Gerçekten, hemen her gün parlamentonun bir kararı ya da hükümetin bir icraatıyla ilgili olarak, parlamentonun ya da hükümetin yetkilerinin sınırlarından bahsedilmekte ve bu temsili organların yapamayacağı işlerden söz edilmektedir. Hatta zaman zaman siyasiler, kendi altlarında bulunan bürokratları tarafından uyarılmakta ve bürokratların düşünce ve icraatlarına aykırı basına demeçler vermektedirler.

Türkiye'de bürokrasinin sivil siyaset üzerindeki etkinliği, Türkiye'nin Avrupa Birliği ilişkilerinde de kendisini göstermektedir. Avrupa Birliği'ne tam üyelik aşamasındaki

Ülkemizin bu yapıya entegre olabilmesi için üstlendiği yükümlülükler konusunda da bürokrasi etkin olmakta, bunların çizdiği sınırlar içerisinde taahhütlerde bulunmaktadır. Bu sorunlu yapı açıkça kendini belli ettiği için, Avrupa Birliği Komisyonunun her yıl Türkiye için hazırladığı raporlarda, bu sorunlu yapı dile getirilmekte, buna çözüm retilmesi Türkiye’den istenmektedir.

İşte, bu çalışmamızda, söz konusu sorunun tarihsel arka planı incelenmeye çalışılacaktır. Zira, bugün yaşadığımız birçok sorunda olduğu gibi bu sorunda da, tarihsel-sosyal arka planın çok büyük etkisi vardır. Gerçekten, her ne kadar reddi miras üzerine kurulmuş olsa da, Türkiye Cumhuriyeti’nin sosyolojik bir gerçeklik olan bu mirastan çok büyük oranda faydalandığı herkesçe bilinen bir husustur. Günümüzde dahi toplumsal, ekonomik, kültürel ve benzeri alanlarda var olan kurumlar, kurallar ve değerler ile bunlara ilişkin sorunların, aynı ölçüde olmasa da, Osmanlı döneminde de var olduğunu bilmekteyiz. Dolayısıyla, bir anlamda ve bir ölçüde Osmanlı’dan bugüne uzanan çizgide bir tarihsel sürekliliğin var olduğunu görmekteyiz. İstesek de istemesek de bu kaçınılmaz bir gerçekliktir.

Türkiye Cumhuriyeti ile Osmanlı arasındaki en büyük benzerlik noktalarından biri de, bürokrasinin toplumsal-siyasal sistem içerisindeki egemen konumu ve bu sistem içerisinde gördüğü temel ilevlerdir. Bu benzerlik, Osmanlı-Türk modernleşme çabalarında çok daha belirgindir. Zira, Osmanlı’nın yaklaşık son 200-250 yılı içinde balayan modernleşme/batılılaşma çabaları, kesintisiz bir biçimde Cumhuriyet döneminde de sürdürülmüştür. Bürokrasi konusundaki benzerliğin temeli de bu modernleşme, yani Osmanlı-Türk modernleşme modelinin özgün yapısında saklıdır. Başka bir deyişle, Osmanlı’nın modernleşme modelinin doğal ve kaçınılmaz sonucu, bürokrasinin egemenliği olmuştur. Bu nedenle, bugünlerde de varlığını devam ettiren bu yapıyı anlamak için öncelikle Osmanlı modernlemesini ve bu modernleşme süreci içindeki bürokrasinin konumunun irdelenmesi gerekmektedir. Osmanlı modernlemesini ve bu modernleşme modelinin kendine özgü niteliğini iyi anlayabilmek için de klasik Osmanlı sisteminin incelenmesi gerekir.

Bu amaçla, çalışmamızın birinci bölümünde klasik Osmanlı toplumsal yapısı içinde bürokrasinin konum ve işlevini incelemeye; ikinci bölümde ise, Osmanlı'nın çöküş döneminde başlayan modernleşme çabalarına ve bu çabalar içerisinde bürokrasinin değişen rollerine değinmeye çalıştık.

Birinci Bölüm
Klasik Osmanlı Toplumsal Yapısı İçinde Bürokrasinin
Konumu ve İşlevleri

I. OSMANLI TOPLUMSAL-SİYASAL ÖRGÜTLENME BİÇİMİNİN NİTELİĞİ

A. OSMANLI PATRİMONYALİZMİ VE BÜROKRASI

Osmanlı toplumsal-siyasal örgütlenme biçimine yönelik yaptıkları araştırmalarıyla tanınan tarihçi ve toplumbilimcilerin büyük bir kısmı, Osmanlı yapılanmasının klasik feodal sistemden farklı olduğunu ileri sürmektedirler. Bu bağlamda Osmanlı yapılanmasının kendine özgü nitelikler taşıyan bir model olduğunu savunmaktadırlar. Kuşkusuz, Osmanlı'nın bu kendine özgü yapısını tipleştirmek güç bir ameliyedir; ancak, bununla birlikte, Osmanlı modelini karşılayabilecek en doğru tipolojinin Weber kaynaklı geleneksel otorite tiplerinden olan “patrimonyalizm” olduğu söylenebilir¹. Bu nedenle, Osmanlı toplum yapısının ve bu yapı içerisindeki bürokrasinin egemen konumunu analiz etmeden önce, bu yapıyı niteleyen patrimonyalizm hakkında genel bir değerlendirme yapmakta yarar vardır.

1. Genel Olarak Patrimonyalizm

Bir toplumsal-siyasal örgütlenme biçimini ifade eden patrimonyalizm, ünlü sosyolog Max Weber'in geleneksel otorite tipleri sınıflandırmasında, geriontokrasi (ihtiyarlar yönetimi) ve patriarkalizm (ataerkil yönetim) in ileri bir aşamasını temsil etmektedir. Weber'e göre patrimonyalizm, “geleneksel egemenliğin erk sahibinin kişisel

¹ Bu görüşü savunan yazarlardan bir kısmı için bkz. MARDİN, Şerif: Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Der. Mümtazer Türköne ve Tuncay Önder, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 208; KONGAR, Enre: Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, 2. basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978, s.61; TURHAN, Mehmet: Siyasal Elitler, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991, s.78.

araçları durumundaki bir yönetsel ve askeri güç oluşturma durumunda ortaya çıkar”². Başka bir deyişle, patrimonyalizm, patriarkal şefin malvarlığının artması ve egemenlik alanının genişlemesinin bir sonucu olarak, geleneksel otoritenin devamını sağlamak için, idari bir aygıtın ve düzenli bir ordunun oluşturulmasıyla ortaya çıkar³.

Weber’e göre patrimonyalizm, her şeyden önce, geleneklere göre yönlendirilen, fakat kişisel ve mutlak yasalara dayalı bir egemenlik türüdür⁴. Yine ona göre, patrimonyalizm, otoriteyi elinde bulunduran şefin idari, askeri ve aynı zamanda bütünüyle kişisel yönetimidir. Bu yönetimin en gelişmiş hali olan “sultanlık”ta, daha önceden iktidara ortak olanlar teb’a durumuna, şefin hakkı da kişisel bir hakka dönüşmektedir. Şefin sahip olduğu bu hak, onun sahip olduğu diğer nesneler gibi ona aittir. Böylece, şefin etrafında, onun emrinde çalışan ve ona bağlı olan hizmetkâr-memurlar topluluğu oluşur. Ve bu kimseler, toplum içindeki konumlarını şefe bağlı olarak elde ederler. Weber’e göre “patrimonyal hizmetkâr-memurlar”ın kalıcılığını sağlayan, efendileri tarafından onlara atfedilen bir konumdur. Bu konum esas olarak sultanın bunlara bahşettiği bir lütuf olarak görülmektedir⁵.

Daha önceki ilkel geleneksel otorite tiplerinde egemenliğin topluluğun bütün üyeleri tarafından kullanılması kabul edilirken, patrimonyal düzende artık egemenlik şefin kişisel hakkına dönüşmektedir⁶. Bir başka deyişle, daha önceki otorite tipleriyle karşılaştırıldığında, patrimonyal sistemde, otorite kişiselleşmekte ve bu otorite şefin şahsında temsil edilmektedir. Böylelikle, topluluğa mensup olan üyeler şefin tebası haline gelmektedir. Siyasal ve toplumsal meşruiyetin tek temsilcisi haline gelen şef, otoritesini, özerk bir feodal sınıf yoluyla değil, yaşamları ve gelecekleri tamamen kendisine sıkı sıkıya

² WEBER, Max: Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı (Çev. Özer Ozankaya), İmge Kitabevi, İstanbul, 1995, s.338.

³ SAN, Coşkun: Max Weber’de Hukukun ve Meşru Otoritenin Sosyolojik Analizi, AİTİA Yayınları, Ankara, 1971, s.99-100.

⁴ ÇAYLAK, Adem: Osmanlı’da Yöneten ve Yönetilen (Bir Şerif Mardin Çözümlemesi), Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s.63.

⁵ İNSEL, Ahmet: Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996, s.57-58.

⁶ WEBER: s.338.

bağlı olan “patrimonyal bürokrat” sınıf aracılığıyla sağlar⁷. Bu sınıf, adeta şefin özel malvarlığını yöneten ve iktidarının sürekliliğini sağlayan bir araçtan başka bir şey değildir⁸. Patrimonyal düzen içerisinde bürokrasinin şefe bağımlılığı, onlara sağlanan ekonomik çıkarlara dayanmaktadır. Weber, patrimonyal düzende memurlara sağlanan ayrıcalıkları şu şekilde sıralamaktadır: (1) Şefin sofrasında yemek yemek; (2) şefin ambar ya da hazinesinden nasiplenmek; (3) hizmet karşılığı olarak kendisine verilen toprağı kullanmak; (4) mülk ya da vergi gelirlerinden hisse almak; (5) kendisine tahsis edilen tımandan yararlanmaktır⁹. Şefin kendilerine sunmuş olduğu ayrıcalıklardan yararlanan memurlar, kendilerine sunulan bu imkân ve ayrıcalıkların karşılığı olarak, tüm yaşamları boyunca şefe bağlı kalırlar ve ona sadakat gösterirler.

Patrimonyal sistemde, otoritenin ve egemenliğin kaynağı feodal sistemdeki gibi sözleşme değil, gelenektir. Bunun sonucu olarak, ülke ve devlet, yöneticinin özel mülkü sayılır¹⁰. Böyle bir durumda ise, devlet ve şef birbirlerinden ayırılmaz olur. Dolayısıyla bu sistem, toprak ve toprağın üzerinde yaşayanların doğal olarak aynı “mülk”e dahil oldukları bir siyasal yapıya işaret eder. Öte yandan patrimonyal yönetimlerde, meşruiyeti hükümdar temsil etmektedir. Hükümdar da, geleneklerden aldığı meşruiyetle, otoritesini, ülke düzeyine dağılmış oldukça özerk bir feodal sınıf yoluyla değil, gelecekleri kendine bağlı bir “patrimonyal bürokrat” sınıf aracılığı ile sağlamaktadır. Bu sınıf aracılığı ile hükümdar, kendi otoritesini gölgeleyebilecek bütün sosyal hareketlenmeleri denetlemekte ve böylece yönetilenlere devamlı olarak bir “düzen” vermeye çalışmaktadır¹¹.

Patrimonyal otoritenin geniş bir alana yayılması, beraberinde birtakım sorunları da getirmektedir. Öyle ki, sınırlı sayıdaki memur-hizmetkârları aracılığıyla teba üzerindeki denetimin sağlanması güçleşir¹². Bu durumda memur sayısının artırılması yoluna gidilir.

⁷ MARDİN: Türkiye’de Toplum ve Siyaset, s.209.

⁸ SAN: s.104.

⁹ WEBER: s.343-344.

¹⁰ HEPER, Metin: “Osmanlı-Türk Siyasal ve Özellikle Yönetiş Hayatında Patrimonyalizm”, Toplumcu Düşünce, Sayı 7, 1979, s.110.

¹¹ MARDİN: Türkiye’de Toplum ve Siyaset, s.209.

¹² SAN: s.100-101.

Bu ise, giderlerin artması demek olur. Bu şekilde gelir-gider dengesinin bozulması, gelirleri arttırıcı işlevi nedeniyle, yeni toprakların fethedilmesini; bu ise, düzenli askeri birliklerin oluşturulmasını gerekli kılar. Patrimonyal şef, askeri birliklerin, kendisine sadık olacak ve otoritesini gölgelemeyecek nitelikteki kişilerden oluşmasına dikkat eder. Bu bağlamda, sosyal ve ekonomik güç sahibi sınıfların üyeleri askerlik görevinden muaf tutulur. Bunun temel nedeni, şefe rakip olabilecek kişilerin eline silah vermemektir¹³.

Patrimonyal otoritenin sürekliliği için askeri bir güce sahip olmak önemlidir; ancak, askeri güç, bu tip otoritenin tek dayanağı değildir. Patrimonyal şef, otoritesini güçlendirmek ve kalıcı olmasını sağlamak amacıyla başka araçlardan da yararlanır. Bunların başında, siyasal ve ekonomik amaçlı “birlikler”in kurulması gelmektedir. Meslek loncaları, tüccar birlikleri, dini cemaatler bunun en tipik örnekleridir. Bu tür birliklerin oluşturulması yoluna gidilmesinin temel nedeni, meşru iktidar yapısı sınırları dışında kalan herhangi bir potansiyel iktidar kaynağını denetim altında tutma isteğidir. Zira, patrimonyal şef, kendi otoritesine ileride başkaldırabilecek muhtemel bir güç odağının varlığına tahammül etmez. Bu nedenle, toplumda mevcut farklılıkların örgütlenmesini bizzat kendisi gerçekleştirir ve bu suretle onları sürekli olarak gözetler ve denetler. Demek ki, patrimonyal şef, bu birlikler aracılığıyla hem tebasını denetim altına almış olmakta, hem de otoritesini güçlendirmiş olmaktadır.

Patrimonyalizmin bu kuşatıcı denetim ve gözetim özelliği dolayısıyla bu sisteme prebendalizm de denmektedir. Esas itibariyle prebendalizm, merkezi otoriteyi bölmeyen, onu zayıflatmayan, memur-hizmetkârların şefe kişisel olarak bağlı olduğu ve bunun karşılığında ayrıcalıklardan ve devlet imkânlarından yararlandığı bir sistemdir.¹⁴ Bu sisteme, Türk-İslam toplumlarında, örneğin Selçuklulardan Osmanlılara kadar her imparatorluğun bünyesinde rastlamak mümkündür.

¹³ SAN: s.101.

¹⁴KAZANCIGİL, Ali: “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, (der) Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, Beta Yayıncılık, İstanbul, 1986, s.117.

Weber, İslam toplumlarına ilişkin değerlendirmelerde bulunurken, Doğulu egemenlik biçiminde rasyonel kapitalizmin ön koşullarının oluşmadığını, bu toplumlarda püriten ahlâk anlayışının olmayışı yanı sıra, bu toplumlardaki prebendal sistemle açıklamaktadır. Ona göre bu iki faktör dolayısıyla İslam toplumlarında kapitalizme geçiş mümkün olmamıştır. Gerçekten Weber'in görüşü, Abbasi, Memluklu ve Osmanlı hanedanlıklarının karakteristiği olan prebendal feodalizm-patrimonyal bürokrasi ve babadan oğula geçen yönetim biçimi ile padişahın engelleyici etkileri nedeniyle, İslam toplumlarında rasyonel kapitalizmin ön koşullarının oluşmadığı biçimindedir¹⁵.

2. Osmanlı'nın Patrimonyal Özellikleri

Osmanlı devlet anlayışının ve iktidar geleneğinin kaynağını Platoncu devlet anlayışı oluşturmaktadır. Buna göre, tıpkı insan gibi devlet de çeşitli unsurlardan oluşan bir varlıktır. Devlet içinde bulunan organların ve bunlara özgü işlevlerin farklılığı karşısında Devlet için zorunlu olan birliğin sağlanması ve Devletin bölünüp parçalanmaya uğramaması için gereken tedbirlerin alınması gerekir¹⁶. Nitekim, Osmanlı yapılanması da, devletten bağımsız ekonomik ve sosyal güçlerin meydana gelmesinin önlenmesi üzerine kurulmuştur. Bunu gerçekleştirmenin politik aracı da merkezîyetçilik olmuştur. Bu merkezîyetçilik ve buna bağlı olan "devlet baba" anlayışı karşısında, birey ve sivil toplumun oluşumu engellenmiştir. Gerçekten, merkezîyetçi yönetim, toplumun bütün katmanları üzerinde bir baskı unsuru haline gelmiş, bireylerde özgür irade oluşumunu engellemiş ve yeteneğini yok etmiştir. Bir başka deyişle toplum zihinsel olarak yönlendirilmiştir. Dolayısıyla, bu yapılanma, bireyin ve sivil toplumun oluşum kanallarını tıkayan faktörlerin başında gelmiştir.¹⁷

¹⁵ TURNER, Bryan S.: Max Weber ve İslam, (çev. Yasin Aktay), Vadi Yayınları, Ankara, 1991, s.34; MARDİN, Şerif: "Türk Devriminde İdeoloji ve Din" (çev. Gülşat Aygen Tosun), Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3, Üçüncü Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.110.

¹⁶ OKANDAN, Recai Galip: Umumi Amme Hukuku Dersleri, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1959, s.286.

¹⁷ GÜVEL, Enver Alper: "Dogmatik Merkezîyetçiliğe Karşı 'İnsan' Merkezli Bir Sistem: Politik, Ekonomik ve Toplumsal Açısından Liberalizm", Yeni Türkiye, Sayı 25, (Ocak-Şubat 1999), s. 437.

Patrimonyalizm, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet-biçiminin maddi iskeletini oluşturmaktadır¹⁸. Bütün tarihi boyunca Osmanlı Devleti'nin ayırt edici özelliği, patrimonyalizm olmuştur. Öyle ki bu olgu, batılılaşma/modernleşme sürecinin itici gücü olmuş ve bu süreçte topluma karşı toplum içinde devrimler yapma girişiminin meşru gerekçelerini hazırlamıştır. Bu özellik Osmanlıyla sınırlı kalmamış, iktidarın geleneklere bağlı kalması; merkezin çevresine karşı baba rolünü üstlenmesi, mülkiyetin padişah devletinin kişiliğiyle temsil edilmesi gibi yönleriyle kendinden sonra gelen Cumhuriyet Türkiye'si'ni de etkilemiştir¹⁹.

Otoritenin geleneksel niteliği (devlet-padişah özdeşliği), merkez-kenar karşıtlığı ve merkezde, sultanın, ülkenin sahibi olarak ortaya çıkması gibi etkenler, Osmanlı toplumsal-siyasal örgütlenme biçiminin patrimonyalizm olduğu şeklindeki görüşlerin savunulmasına yol açmıştır. "Bu özelliklerin yanında, Osmanlı rejiminin en önemli yanının, dinselikten çok geleneksellik olduğu ve bu gelenekselliğin Tanrı tarafından olduğu gibi konulan, nizam-ı alem ve kanun-u kadim (daha önceden konulmuş, kimin koyduğunu göstermeye asla gerek duyulmayan, devletin/düzenin meşruluğunun temeli olan bir ilke olarak, rejimi siyasal bakımdan ayakta tutmaya yarar) gibi ilkelerle ifade edildiği, padişahın Tanrı tarafından yeryüzünde düzeni temin için görevlendirildiği, padişahlık makamının bir mülk gibi tevarüs edildiği ve buna karşı çıkmanın asla mümkün olmadığı türden anlayışların egemen olması da, patrimonyal siyasal yapının varlığına işaret eden etmenler olarak ele alınmaktadır"²⁰. Osmanlı saltanat makamının, büyük aile olarak görülmesi, yönetici zümrelerin (bürokrasinin), aile reisinin (padişahın) kulları ve büyük evin (sarayın-saltanatın) işlerini gören hizmetkârları olarak düşünülmesi de, sözü edilen siyasal yapıya patrimonyalizm denmesine neden olmuştur²¹.

Osmanlı patrimonyalizmi, feodal sistemden oldukça farklıdır. Mülk sahibi olan padişah adına ve onun bir yerel temsilcisi olarak görev yapan tımarlı sipahi, sadece verginin toplanması işine karışır. Köylüden maksimum gelir elde edebilmek için onların hoşnut

¹⁸ İNSEL: s.43.

¹⁹ İNSEL: s.56.

²⁰ ÇAYLAK: s.67-68.

tutulması ve onlara adaletli davranılması bu memurun en önemli görevidir. Tarıma ilişkin mülkiyetin bu şekilde algılanması, çeşitli biçimlerde de geçerliliğini korumaktadır. Osmanlı iktidarının, her şeyden önce bir kent iktidarı olduğu ve bu mekânlarda zanaat ve ticaretin yaygın olduğu dikkate alındığında, bunun anlamı, bu etkinliklerden elde edilen gelirin de vergiye tabi olmasıdır. Nitekim, İmparatorluğun en verimli zenginlik kaynağını oluşturan kentsel etkinlikler (ticaret ve zanaat) de elbette vergilendirilmekte ve bu yolla denetlenmektedir. Böylelikle, devlet (merkezi otorite), üretim ve ticari etkinlikleri denetlemek suretiyle, aynı zamanda kent yaşamını da denetim altına almış olmaktadır²².

Böylelikle, Osmanlı toplumsal-siyasal sisteminin bir boyutunu patrimonyal bürokrasi, diğer boyutunu ise özellikle ticaret ve zanaat alanlarındaki siyasal koruma sistemi (patronaj ilişkisi) oluşturmaktadır. Bu sistem içerisinde, girişimci gruplar bürokratik seçkinlere karşı daima bağlı bir statüde kalmakta ve devlet kanalıyla girişimlerini yürütmeye çalışmakta, bundan da önemlisi devletten görece özerk bir “sivil toplum” statüsüne yükselme konusunda herhangi bir çabada bulunmamaktadırlar²³.

Osmanlı patrimonyalizmine ilişkin bu genel değerlendirmeden sonra, bu örgütlenme biçimini belirleyen ya da böyle bir örgütlenme biçiminin doğumuna yol açan yapısal unsurlara değinmekte yarar vardır. Başka bir deyişle, Osmanlı patrimonyalizmini karakterize eden parametrelere kısa da olsa aşağıda değinmeğe çalışacağız.

a) Osmanlı'nın fetihçi yapısı

Yukarıda ana hatlarıyla anlatılmaya çalışılan patrimonyal tipolojinin Osmanlı örneğine uygunluğu kusursuz olmasa ya da bu konu tartışmaya açık olsa da, bu tipoloji, Osmanlı toplumsal-siyasal sistemini ve bu sistemin önemli bir parçasını oluşturan “askeri” niteliğini ve buna bağlı olarak da, çalışma konumuzu oluşturan “bürokrasi”nin sistem içerisindeki konumunu anlamamız açısından yararlı bir araç olduğu düşüncesindeyiz.

²¹ HEPER, Metin: “Osmanlı'da Devlet Geleneği”, Türkiye Günlüğü, Sayı 13, (Kış 1990), s.142.

²² İNSEL: s.65-66.

İslam öncesi akıncı Türk devlet geleneğinde de mevcut olan “devletin fetihçi” niteliği, İslam toplumlarında egemen olan “gaza anlayışı” birleşip adeta harmanlaşarak Osmanlı’da karşılığını bulmuştur. Bu özellik, Osmanlı Devleti’nin, kuruluşundan yıkılışına kadarki tarihi süreç içerisinde varlığını ve etkinliğini koruyarak devam ettirmiştir²⁴. Gerçekten Türklerin İslam dinini kabul etmesiyle yeni bir ruh ve yeni bir kimlik kazanarak sürdürülen Türk fetihçiliği²⁵, Osmanlı Devleti’nin her aşamasında; yani, kuruluşunda, genişlemesinde ve yıkılışında önemli bir rol oynamıştır. Tıpkı eski Türk toplumlarında olduğu gibi, savaşın karşılıksız mal ve hizmet sağlayan bir gelir kaynağı olarak görülmesi ve buna ek olarak İslam dininin yayılmasının bir devlet görevi olarak kabul edilmesi, Osmanlı Devleti’ni sürekli bir toprak genişlemesi politikası izlemeye itmiştir. Bunun doğurduğu en önemli sonuç ise, askeri varlığın her şeyden önce gelmesi olmuştur. Farklı bir söyleyişle, Devletin temellerinin, fethedilen topraklardan haraç alma hakkına dayandırılması ve bunu sağlayacak aracın askeri sınıf olması, sistemin askeri niteliğini ortaya koymuştur²⁶.

Osmanlı Devleti’nin geleneksel toplumsal-siyasal örgütlenmesi, “fetih geleneği” üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla, bu sistemin devamının sağlanması, askeri fetihlerin sürekliliğini zorunlu kılmıştır²⁷. İmparatorluğun, yaklaşık altı yüzyıllık ömrünün önemli bir kısmını savaşlarla geçirmiş olması, bu gerçekliği ortaya koymaktadır. Bütün varlığını ve gücünü savaş yoluyla yeni topraklar elde etmeye ve bunları korumaya harcayan her devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de, doğal olarak, asker ve askerlik işleri hayati bir öneme sahip olmuştur. Gerçekten, kurgulanan Osmanlı toplumsal-siyasal örgütlenme modelinin yaşayabilmesi, bozulmadan varlığını sürdürebilmesi, her şeyden önce fetihlerin sürekliliğine bağlı kılınmıştır. Bunun doğal ve kaçınılmaz sonucu ise, “askeriliğin” sistemin özünü oluşturmasıdır. Nitekim Osmanlı’da da bu böyle olmuş ve Osmanlı toplumunda

²³ ÇAYLAK: s.70.

²⁴ Osmanlı Devleti’nin fetihçi karakteri için bkz ITZKOWITZ, Norman: Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek (Çev. İsmet Özel), Çıdam Yayınları, İstanbul, 1989, s.28, 30.

²⁵ TİMUR, Taner: Osmanlı Kimliği, 2. baskı, Hil Yayın, İstanbul, 1994, s.73; ATEŞ, Toktamış: Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı, 3. baskı, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1994, s.107.

²⁶ İNSEL: s.84.

²⁷ ÇAYLAK: s.149.

askerlik görevi ve mesleği “kutsal” bilinmiştir. Bu gelenek ve anlayış Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan yıkılışına kadar kesintisiz olarak devam etmiş; farklı boyut ve içerikle Cumhuriyet döneminde de devam ettirilmiştir.

Osmanlı fetihçiliği, kaçınılmaz olarak, toplumun, askeri öncelikler dikkate alınarak örgütlenmesi ve bütünüyle askerileşmesini beraberinde getirmiştir. Gerçekten, Osmanlı’nın fetihçi ve yayılmacı siyaset anlayışı, toplumsal-siyasal örgütlenmesinin askeri ihtiyaçlar ve gereklilikler göz önünde tutularak oluşturulmasını doğurmuştur. Bernard Lewis’in de belirttiği gibi, “Osmanlıların askeri örgüt, sivil idare, vergi ve toprak tasarrufu sistemleri, hep fetih ve kolonizasyon ile kafir ülkelerine yayılan bir toplumun ihtiyaçlarına göre düzenlenmişti”²⁸. Bu nedendir ki, Osmanlı toplum yaşamında ordu, askeri bir kurum olmaktan çok, toplumun siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşamına yön veren bir güç olarak ortaya çıkmıştır²⁹.

Siyasi, idari ve ekonomik yapısını askeri esaslara dayalı olarak yapılandıran Osmanlı Devleti’nde, sivil-asker ayrımı önemini yitirmektedir. Zaten böyle bir ayrım yapmak, söz konusu yapılanma içerisinde mümkün de görünmemektedir. Çünkü, bu yapılanmada her iki işlev; yani, sivil ve askeri işlevler bir tek kişinin görevleri şeklinde birleştirilmiştir. Buna göre, yönetim ile komuta, başyönetici ve başkomutan olan padişaha dek uzanan, halkaları iç içe geçmiş bir zincir oluşturmuştur. Osmanlı’nın bu özelliğine ilişkin olarak Şerif Mardin şunları söylemektedir: “Bu özellik, merkezin bir ölçüde askeri yapıya sahip olmasıdır ve İmparatorluğun başarısı, büyük ölçüde, askeri güçleri denetleyip harekete geçirmekten doğan bir başarıydı; yönetici seçkinler ile öteki bireyler arasındaki ayrım, askeri terminoloji ile dile getiriliyordu. Yönetici sınıfın üyelerine askeri ya da ‘asker sınıfı’ deniyordu”³⁰ diyerek, Osmanlı sisteminin askeri niteliğini açıkça ortaya koymuştur.

²⁸ LEWIS, Bernard: Modern Türkiye’nin Doğuşu (Çev. Metin Kırıralı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.27.

²⁹ AKDAĞ, Mustafa: Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. 2, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.74.

³⁰ MARDİN: Türkiye’de Toplum ve Siyaset, s.41.

b) Osmanlı toprak sisteminin genel niteliği

Geniş topraklar üzerine kurulu bir imparatorluğun güçlü bir merkezi otorite tarafından yönetilmesini sağlayan unsurlardan biri de Osmanlı toprak sistemidir. Patrimonyal bir özellik taşıyan toprak sistemi, Osmanlı toplumun askeri, idari ve ekonomik yapısının temelini oluşturmaktadır. Mülkiyetin devlete, tasarruf yetkisinin köylüye, yönetiminin ise memur-asgerlere (sipahiler) ait olduğu bu toprak sistemi³¹, askeri amaçlara uygun olarak tasarlanmıştır. Gerçekten, tımar düzeninin üzerine kurulu olduğu miri topraklar savaşla kazanılmakta, savaşçı yetiştirmek için kullanılmakta ve bu topraklardan elde edilecek vergileri kimin alacağı/toplayacağı savaşta gösterilen yararlılıkla belirlenmektedir.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda hakim toprak sistemi "miri" dir. Askeri amaçlara uygun olarak düzenlenmiş olan bu toprak sisteminde, ülke toprakları, mülkiyeti devlete ait olmak üzere, yıllık vergi gelirlerine göre dirliklere ayrılmış ve bu dirlikler askerlik hizmeti karşılığında savaşlarda yararlık gösteren askerlere ve bazı devlet adamlarına verilmiştir³². Kendilerine dirlik verilenler (tımarlı sipahiler), bir devlet hizmetlileri sınıfı oluşturmuştur. Feodaliteden farklı olarak, bunlar, taşrada bağımsız bir güç temeline dayalı irsi bir aristokrasi değil, savaşta yararlık göstermiş merkeze bağlı devlet memurlarıdır. Memur-hizmetkârlar olarak tımarlı sipahilere, öncelikle dirliğin gelirine göre belli sayıda asker (cebeli) yetiştirmek, donatmak ve istenildiği zaman askerleriyle birlikte savaşa gitmek gibi görevler yüklenmiştir³³. Dirlik sahipleri, askeri görevlerinin yanı sıra bulundukları yerin yönetim işlerinden de sorumlu tutulmuşlardır. Bu sistemde, topraktan elde edilen gelir, askeri ve idari hizmetlerin yürütülmesinin başlıca kaynağı olmuş ve askeri komutanlıkla yöneticilik görevi aynı elde toplanmıştır. Buna göre, merkez adına toprakların yönetimini gerçekleştiren ve onun bir memur-hizmetkârı olan tımarlı sipahiler sivil-asger bürokrat görünümü çizmiştir.

³¹ CEM, İsmail: Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, 10. basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s.65.

³² SENCER, Muzaffer: Türkiye'nin Yönetim Yapısı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s.50-51.

Tımar sahipleri ile merkezi otorite arasındaki ilişki, bugünkü devlet-memur ilişkisine benzemektedir³⁴. Tımar sahipleri köylülerin yükümlülüklerini belirleme noktasında söz sahibi değildiler. Bunların köylülerle olan her türlü ilişkileri devlet tarafından kanunnameler çerçevesinde düzenlenmektedir. Böylece, bir yandan, köylünün tımarlı sipahinin insafına terk edilmesi önlenmekte diğer yandan, devlet mülkiyeti düzeni güvence altına alınmaktadır. Tımarlı sipahilerin toprağın mülkiyetine sahip olmamaları, belirli zenginlik sınırını aşan mallarına devlet tarafından el konulması, sık sık görev yerlerinin değiştirilmesi ve benzeri önlem ve politikalarla, bu zümrenin potansiyel bir iktidar merkezi haline gelmesi önlenmiş olmaktadır.

Bu sistem içerisinde köylüyü koruma kaygısının altında yatan temel gerçek, bireyi toplumsal bakımdan koruma altına almak değildir. Osmanlı Devleti köylüyü korurken gerçekte, kendi kurduğu düzeni (nizam-ı alemi) ve bunun sağladığı gelirleri korumaktadır. Üretimin normal koşullarda gerçekleşmesini sağlayan bu koruyucu yapının temel hedefi gözetimdir. Bu gözetim, toplumsal durağanlığı sağlamağa yönelik olarak işlemektedir. Zira, her türlü değişiklik devleti huzursuz etmektedir. Çünkü yenilikler zamanın devrevi dolaşımını kesintiye uğrattırıyor ve vergilerin ödenmesinde gelişigüzeelliğe neden olduğu için düzenin tekrardan üretilmesini engellemektedir³⁵.

Osmanlı toprak sisteminin iki yönden Devlet'in merkeziyetçi yapısını pekiştirdiğini görmekteyiz. İlk olarak, tarımsal üretimle taşra askeri örgütlenmesinin iç içe geçmiş olması nedeniyle merkezi otoritenin, İmparatorluğun en ücra köşelerine kadar uzanabilmesini ve oraları denetleyebilmesini mümkün kılmıştır. Memur-askerler aracılığıyla devlet, hem ülkenin her köşesindeki üretim faaliyetini denetlemiş, hem de ortaya çıkan isyan ve ayaklanma gibi hareketleri bastırarak kamu güvenliğini sağlamıştır³⁶. Böylece, merkezi otoriteye karşı belirebilecek yerel güç odaklarının türemesi de engellenmiştir³⁷. İkinci

³³ SENCER: s.51.

³⁴ CEM: s.60.

³⁵ İNSEL: s.71-72.

³⁶ ITZKOWITZ: s.77; AKDAĞ: s.79.

³⁷ CEM: s.53.

olarak, tımar sistemi yoluyla ordu, ülke içinde yaygınlaşmış; böylece, merkezi otoriteyi tehdit etmesi ya da ona karşı ayaklanması olasılığı önlenmiştir³⁸.

c) İdari, ekonomik, dini ve kültürel yapılanmanın merkezîyetçi karakteri

Osmanlı devletinde toplumsal yaşamın idari, ekonomik, dini ve kültürel boyutları, patimonyal geleneğin bir gereği olarak merkezîyetçi bir anlayış çerçevesinde düzenlenmiştir. Toplumda mevcut farklılıklar, devletin geliştirdiği çeşitli mekanizmalar aracılığıyla örgütlendirilerek denetim altına alınmıştır. Toplumda mevcut olan sınıfların konumları ekonomiye göre belirginleşmemiş; tam tersine devlete göre oluşturulmuş ve bu şekilde bir tabakalaşma yaratılmıştır. “Klasik terimler içinde söylendiğinde, sünuf-u devlet denilen seyfiye (ordu ve bürokrasi) ile ilmiye (yargı, eğitim, din) gibi iki tabaka devlet küresini oluştururken, reaya (sürü, yani üreticiler) yönetilen ve tabi olan halk tabakasını meydana getirmektedir. Osmanlı siyaseti, yalnızca sünuf-u devlet içinde gerçekleşmekte ve halk (reaya) bu kararlara yalnızca tabi olmaktadır”³⁹.

Aşağıda, üç başlık altında bu yapılanmanın genel çerçevesi anlatılmaya çalışılacaktır. Bundan sonra da “nizam-ı alem” kavramı etrafında genel bir değerlendirilme yapılacaktır.

ca) idari yapılanmanın genel niteliği

Osmanlı Devleti’nde egemenlik yetkisi Osmanlı ailesine aitti⁴⁰. Kuruluş döneminde bu yetki, beyler, ahiler ve devletin diğer ileri gelenleri arasında paylaşılmaktayken, çeşitli gelişmelere bağlı olarak, egemenlik yetkisinin giderek tek bir kişide toplanması gerekliliği

³⁸ KONGAR: s.62.

³⁹ KILIÇBAY, Mehmet Ali: “Liberalizmin Temel Çelişkisi”, Yeni Türkiye, Sayı 25, (Ocak-Şubat 1999), s.97.

⁴⁰ UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, 3.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.50.

ortaya çıkmış; sonuçta, padişah mutlak egemen gücün sahibi olmuştur⁴¹. Bu durumda padişah, patrimonyal sistemde şefin otoritesine benzer bir biçimde, bir yandan devletin varlığının ve sürekliliğin kaynağı, diğer yandan da bütün güçleri elinde tutan egemen bir kişi haline gelmiştir.

İktidarın tek sahibi olan padişah, bu iktidarını çok geniş bir bürokratik örgüte dayandırmıştır. Ancak padişah, en azından klasik dönem boyunca, hiçbir zaman iktidarını bu örgütle paylaşmamıştır⁴². Sivil ve askeri işlerin iç içeliği ve kaynaşmışlığı nedeniyle bürokratik örgütte çalışanların tümü “askeri” olarak adlandırılmıştır. Klasik Osmanlı yönetim sisteminde “askeri sınıf”, savaşıyla sınırlı olmayıp bütün kamu hizmetlerini içine alan geniş bir çerçeveyi ifade etmiştir. Yine patrimonyal anlayışın bir gereği olarak, devlete (padişaha, şefe) yakınlıkları ve onun adına gördükleri önemli işlevler nedeniyle toplumdaki diğer kesimlerden yani “reaya”dan ayrılmış ve önemli ayrıcalıklara sahip kılınmıştır. Örneğin, bu zümre reayadan alınan vergilerin hiçbirini ödemezdi. Patrimonyal sistemin temel özelliklerinden olan bürokrasinin bu ayrıcalıklı konumu, bir taraftan askeri sınıfın devamlılığını ve bütünlüğünü sağlamış, öte yandan bu sınıfın padişah otoritesine bağımlılığını arttırmıştır.

Zaman içerisinde askeri sınıf, doğrudan doğruya padişahın hizmetinde olanlar (devşirmeler) ve ulema olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştır. Genel olarak devşirmeler de kendi içinde ikiye ayrılmaktalar: Kapıkulları ve tımar sahipleri. Böylece, Osmanlılar’da yönetici sınıfın üçe ayrıldığını görmekteyiz. Tımar sahipleri, en önemli görevleri tarım etkinliklerinin gözetimi ve denetimiydi, kırsal kesimde otururlardı; kapıkulları, profesyonel memurlardı, kentlerde, özellikle başkentte otururlardı; son olarak ta ulema, din ve bilim alanında çalışırlar, gelirlerini devletten sağlar ve hem kentlerde hem de kırsal kesimde oturur, adalet ve eğitim işleriyle ilgilenirlerdi⁴³.

⁴¹ ATEŞ: s.163.

⁴² TURHAN: Siyasal Elitler, s.80.

⁴³ İNSEL: s.78.

Bilindiği gibi “kapıkulları”, devlet hizmetinde çalıştırılmak amacıyla ailelerinden alınan ve eğitilen gayrimüslim çocuklarından oluşmaktadır. Başka bir deyişle, bunlar, “saraya ya da padişaha bağlı yönetici ve savaşçı grup”tur⁴⁴. Bu grup, saray bürokrasisinin, Yeniçeri Ordusunun ve tımarlı sipahilerin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Bürokrasinin belkemiğini oluşturan devşirmeler, hukuken padişahın mülkü sayıldığından, padişah tarafından, kabiliyet ve yeteneklerine göre istihdam ediliyorlardı. Padişah, bunların mallarını müsadere edebildiği gibi, hayatlarına da son verebiliyordu. Bunların toplumsal tabanlarının olmaması⁴⁵, bir yandan padişah otoritesini güçlendirmiş, diğer yandan da taşrada yerel köklere sahip yarı-özerk merkezlerin gelişmesini engellemiştir.

Gerçekten, özellikle II. Mehmet, mülkün hanedan üyeleri arasından bölüşülmesine dayanan aşiret geleneğine son vermesiyle birlikte, Osmanlı hanedanının iktidarını kişileştirmeye yönelik bir sistemi kurmuştur⁴⁶. Bunu kurarken, devşirme sisteminden yararlanmıştı. Yeniçeri Ordusunun tamamının, tımarlı sipahilerin ise önemli bir kesiminin devşirmelerden oluşturulmasıyla, Türkmen aristokrasisinin otoritesine son verilmiş; böylece, taşrada beylikler temelinde şekillenen toplumsal oluşumların merkezi otorite karşısında bir güç odağı haline gelmesi önlenmiştir.

Kısaca söylemek gerekirse; Osmanlı patrimonyalizmi ve bunun gereği olarak ortaya çıkan merkeziyetçilik, iktidar yapısı içerisinde genelde bürokrasinin özelde ise kapıkullarının ayrıcalıklı ve üstün konumu sayesinde pekiştirilmiştir. Bütün bu politikaların hedefi, merkezi otoriteyi rakipsiz kılmak ve tek egemen güç haline getirmek olmuştur.

⁴⁴ ATEŞ: s.155.

⁴⁵ KONGAR: Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, s.60.

⁴⁶ İNSEL: s. 81.

cb) ekonomik-ticari faaliyetlerin yapısı

Osmanlı Devleti, merkeziyetçiliğin bir gereği olarak, yalnızca tarım kesimindeki üretim ilişkilerini değil, aynı zamanda küçük sanayi, zanaat kolları ve ticaret ilişkilerini de denetlemekteydi. Ahmet İnsel'in anlatımıyla, "Devlet, büyük bir titizlikle zanaat ürünlerinin fiyatını, niteliğini ve taşınmasını düzenlerdi. Zanaat ve ticaret etkinliklerine ilişkin bir dizi özel vergi kentlerde gerçekleştirilen ticareti düzenliyor ve devlete önemli miktarda gelir sağlıyordu. ... Zanaatkar sınıfı Osmanlı iktidarı için potansiyel bir tehlike oluşturuyordu; çünkü o, bir bakıma bir karşıt-iktidar kaynağıydı. Oysa patrimonial devlet, asla böyle bir durum yaratılmasını kabul edemezdi. Devlet, zanaatın ve ticaretin olası özerkliğini iki anahtarla kilitledi. Birincisi lonca sisteminin kendisiydi. Bunlar Ortaçağ Avrupası'ndaki loncaların aksine, resmi ve yarı yarıya devlete bağımlı bir yapıdaydılar. Lonca başkanını üyeler seçer, kadı da onaylardı. Başkan, iktidar karşısında, o kentte yaşayan üyelerden sorumluydu. İkinci kilit yeniçerilerdi. XVI. yüzyıldan başlayarak yeniçeriler, zanaatkar-askerlere dönüştüler. Orduya araç-gereç üretmeye yönelik işlerde çalışıyorlardı... Genel olarak zanaatkarların kullandığı üretim yöntemleri ve kar oranları, doğrudan doğruya devletin denetimindeydi.. Loncalarda son derece katı bir disiplin uygulanıyordu. ... Rekabet yasaktı ve loncalar, bu konuda üstlerine düşeni yapmakla yükümlüydüler. Zanaatkarlar ve tüccarlar, devlete ve kentte bulunan çeşitli örgütlere çeşitli vergiler ödemekle yükümlüydüler. Bu yüzden de sermaye biriktirmeleri son derece zordu⁴⁷.

Osmanlı'da sanayi ve zanaat kolları loncalar aracılığıyla merkezi otoritenin denetimine bağlanmışlardı ve bu denetim, bir tarikat olan "ahilik" sistemi içerisinde gerçekleştiriliyordu. Devletin merkez ve taşradaki memurları ile, yabancı uyruklular ve işsizler dışındaki erkek nüfusun tümünün loncalardan birine dahil olduğu⁴⁸ düşünüldüğünde, ne kadar geniş bir toplumsal kesimin merkezi otorite tarafından denetlendiği çok açık bir biçimde görülür. Ticaret sektörü için de benzer şeyleri söylemek mümkündür. Ticari faaliyetlerin her aşaması (nakliyat, dağıtım ve pazarlama) Devlet

⁴⁷ İNSEL: s.73-74.

⁴⁸ CEM: s.82.

tarafından izlenilmiş ve narh sistemi aracılığıyla piyasa sürekli denetim altında tutulmuştur. Kısaca, Osmanlı ekonomisinde üretimin başlamasından malın pazarda satımına kadar bütün bir mekanizma, doğrudan ya da dolaylı bir şekilde devlet kontrolünde tutulmuştur⁴⁹.

Böyle bir ekonomik modelin iki amacı vardı: Uyrukların adaletsizliğe uğramasını önlemek ve merkezi otoritenin gücünü güvence altına almaktı. Üretim ilişkilerinin bu sıkı denetimi, sermayenin belirli ellerde toplanmasını ve bu şekilde kapitalist üretime geçilmesini engellemiştir. Bunun sonucu olarak, Batı'daki gelişmelerin aksine, Osmanlı Devleti, bürokrasi ağırlıklı bir iktidar olarak kalmıştır. Oysa Batı'da, kapitalist gelişmelerle birlikte devlet iktidarı, toplumun değişen ekonomik yapısı ile ortaya çıkan ve güçlenen sınıfların eline geçmiş ya da bunların etki ve baskılarına açık hale gelmiştir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, devletin ekonomik yaşam üzerindeki bu etkinliği, esas itibarıyla, hükümdarın uyruklarının refahlarından şahsen sorumlu olduğu yolundaki patrimonial sistemin temel mantığına dayanmaktadır.

cc) dini örgütlenmenin merkeziyetçiliği ve kültürel yaşamın çeşitliliği

Toplumsal yaşamın her alanında olduğu gibi dini alanda da denetim ve gözetime dayalı bir merkeziyetçilik vardır. Kuşkusuz bu alandaki yapılanma ve uygulamaların da amacı, padişahın kişiliğiyle bütünleşen Devletin birliği ve bütünlüğünü korumaya çalışmak olmuştur. Devletin parçalanması ve bölüşülmesi sonucunu doğurabilecek her türlü tehlike olduğu gibi, dini alandan gelebilecek tehlikeler de dikkate alınmıştır. Öyle ki, imparatorluk içerisinde yaşayan Müslüman uyrukların birlik olmasını sağlayan İslam dini ve bu dinin kurumları dahi merkezi otorite tarafından kontrol altında tutulmuştur.

Her şeyden önce Osmanlı Devleti, Batılı modelden farklı olarak, din ve devlet birliğini sağlamış ve böylelikle din gücüyle devlet gücünün çatışmasını daha baştan

⁴⁹ CEM: s.85.

önlemiştir. Bunun sayesinde dinin, devlet karşısında bağımsız bir güç odağı haline gelmesi engellenmiştir. Örneğin, kapıkulları karşısında bürokrasinin ikinci kanadını oluşturan ve geçimini devletin denetlediği kaynaklardan sağlayan “ilmiye sınıfı”⁵⁰, dünyevi otoriteyi sınırlayan bağımsız bir güç olarak ortaya çıkmamıştır⁵¹. İlmiye sınıfı, şeriatı öğretip uygularken merkezi otoritesinin iradesine uymuş; merkezin uyguladığı politikaları, toplum nezdinde meşrulaştırma işlevi görmüştür. Bir başka deyişle, dini otoriteyi temsil konumunda bulunan ulema, dünyevi iktidarın izlediği politikaları onaylayan ve onları meşrulaştıran bağımlı bir güç odağı olmuştur.

Bu açıdan, ilmiye sınıfı, Batı’daki “ruhban sınıfı”na benzemez. Dünyevi iktidarın dinsel iktidardan ayrılığı geleneğinin var olduğu Batı’da, “kilise”, geniş toprakları ve zengin kaynaklarıyla dünyevi iktidardan ayrı bir yapıya ve güce sahiptir. Batı’daki kilise-devlet karşıtlığında kilise, merkezi krallıkların iktidarlara karşı direnmiş ve bu direniş Batı’da özgürlük ve demokrasi rejimlerinin ortaya çıkmasında önemli bir işlev görmüştür.

Osmanlı modelinde Devlet, din adamları sınıfını kontrol altına almakla yetinmemiş, İslam inancının biçimini de kontrol etmiştir. Bu çerçevede, Devlet dışında beliren dinsel inanışlar kovuşturulmuş ve bastırılmaya çalışılmıştır⁵². Sınırları belirli resmi din anlayışının dışında kalan mezhep ve tarikatlara bağlı olan topluluklar, etkisiz duruma getirilmiştir. Merkeze bağlı bürokrasi eliyle gerçekleştirilen bu denetimin amacı, “Devlet’in korunması” olmuştur. Şerif Mardin’in anlatımıyla, “Osmanlı bürokratlarının üstlendikleri bu koruma işlevinin formül olarak açıklanma biçimi, Din ü Devlet’tir. Burada ‘din’ başta gelir, oysa asıl korunmaya çalışılan devlet’tir. Bunun da meşru, ‘Müslümanlığa sığın’ bir savunması vardır: Güçlü bir devletin koruyucu gücünden yararlanamayan dinin sürekliliği de sağlanamaz”⁵³.

⁵⁰ MARDİN: Türkiye’de Toplum ve Siyaset, s.210.

⁵¹ TİMUR: Osmanlı Kimliği, s.143, 184.

⁵² MARDİN: Türkiye’de Toplum ve Siyaset, s.210.

⁵³ MARDİN: Türkiye’de Toplum ve Siyaset, s.210.

Osmanlı Devleti, dini alanda “milletler sistemini” kabul etmiştir. Bu bağlamda bütün dinler kendi içinde hiyerarşik sistemler oluşturmuş ve bu sistemler gene hiyerarşik bir şekilde bütünleştirilmiştir⁵⁴. Bu sistematik içinde her dini grup kendi içinde özgür bırakılmakla birlikte, her birinin çevresi yüksek duvarlarla örülmüştür. Kentlerde, örneğin belli bir dine sahip olan insanların kendilerine ayrı bir mahalle kurmalarını desteklemiş; Müslüman olmayanlara, Müslümanlara özgü kimi giysileri ve şapkaları yasaklamıştır. Böylelikle hem bir yandan bu çeşitliliğin yeniden üretilmesine özen göstermiş ve topluluklara kendi iç işleyişlerinde özgürlük tanımış ve hem de bunların kendi aralarında iletişim kurabilecekleri yapıların oluşumunu engellemiştir⁵⁵.

Böyle bir yapılanma dikkate alındığında, Osmanlı Devleti’ni klasik bir teokrazi olarak değerlendirmek güçtür. Teokrasinin ilkelerinin tersine, Osmanlı düzeninde, “devlet maslahatı” “din maslahatı”ndan üstün tutulmuş, dinsel olmayan hukuk ve toplumsal ilişkiler “devlet maslahatı” gereği varlığını sürdürmüştür. Osmanlı’da din adamları da devlet maslahatının görevlileri sayılmışlardır. Merkezîyetçi devlet, bu özelliğini yalnızca asker gücüyle değil, başka yollarla da sürdürmüştür. Bu yollardan biri de, siyasal iktidarın dinsel iktidarı da kapsayan niteliğidir. Gerçekten, siyasal (dünyevi) iktidar, dinsel nitelik görüntüsü altında, devlet maslahatını önde tutan bir siyasal tutum izlerken, kendisine karşı ve kendisi dışında bir dinsel iktidarın belirmesine olanak tanımamıştır. Siyasal iktidar, dinsel niteliğini özellikle merkezci yönetimini kurabilmek için kullanmış; ama merkezci yönetim içinde iktidarın bölünüp, dinsel gücün belirmesine olanak vermemiştir. Öyle ki, özellikle Fatih’ten sonra, değişik dinlere inanan topluluklardan oluşan karmaşık yapının merkez yönetimi bölmemesi için, millet-din kaynaşması öngörülmüş ve milletler dinlerine göre sistemleştirilerek bir dengeye varılmıştır⁵⁶. “Osmanlı’nın ‘devlet maslahatı’nı ‘din maslahatı’ndan üstün tutan ‘mülk devlet’ anlayışı, katı ve klasik bir teokratik düzen kurulmasını engellemiştir”⁵⁷.

⁵⁴ MAHÇUPYAN, Etyen: İdeolojiler ve Modernite, Yol Yayınları, İstanbul, 1996, s.129.

⁵⁵ İNSEL: s.70.

⁵⁶ ÖZEK, Çetin: Devlet ve Din, Ada Yayınları, İstanbul, s.365-367.

⁵⁷ ÖZEK: s.368.

Osmanlı Devleti, farklı kültürel kümeleri bir arada toplayan bir şemsiye devletti. Bu şemsiyenin altında her türlü sivil topluluklar vardı. Osmanlı Devleti bu toplulukları ve bunları oluşturduğu yapıları bozmak istememiştir. Bir başka deyişle Osmanlı Devleti, sosyal dokuya yön vermek, onu değiştirmek fonksiyonunu üstlenmemiştir. Temel endişesi, mevcut geleneksel düzeninin bozulmaması olmuştur. Ancak, kendi çıkarı ve amacı için Devlet, grupları, sosyal hareketleri, sosyal kuruluşları kendi iradesine bağlamıştır. Bu bağlamda, kendi otoritesine karşı koyan, hazinesine zarar veren mahalli yapılanmaları bertaraf etmekte hiç tereddüt göstermemiştir⁵⁸.

İdari, ekonomik, dini ve kültürel yapılanmanın merkezîyetçi karakterine ilişkin genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; sahip oldukları ayrıcalıklarla halktan ayrışan ve padişahın mutlak iradesine bağlı hale gelen bir bürokrasi; bürokrasinin ikili yapısı ve bu ikili yapı içerisinde “kapıkulları”nın üstün konumu; örgütlü bürokrasinin padişah tarafından sürekli denetlenmesi; askeri öncelikler dikkate alınarak düzenlenmiş toprak sistemi ve bu toprak sistemi aracılığıyla taşranın denetlenmesi; küçük sanayi ve ticaretin denetim altında tutulması; dini otoritenin dünyevi otoriteye bağlılığı ve dini yaşamın denetim altına alınması, bütün bunlar, padişahın kişiliğinde ifadesini bulan merkezi otoritenin güçlendirilmesinin politik araçlarıdır. Demek ki, bürokrasinin toplumsal-siyasal sistem içerisindeki üstün konumu bu merkezîyetçi patrimoniyal sistemden kaynaklanmaktadır.

Öte yandan, Osmanlı toplum yapısının temel taşlarını oluşturan milletler, vakıflar, loncalar ve tarikatlar devlet tarafından sürekli olarak izlenmiş ve denetlenmiş; devlet tarafından toplum yönetiminde bir araç olarak kullanılmışlardır. Mahcupyan’ın anlatımıyla, “bu kurumlar devletin karşısında değil, yanında yer alırlar ve kendileri için olduğu kadar sistem için de var olurlar. Toplumun kaçınılmaz ve vazgeçilmez parçaları olarak algılanan bu kurumlar, sahip oldukları araçsal değer nedeniyle, devlet açısından sürekli korunması gereken yapılardır. Bu karşılıklı tamamlayıcılık ilişkisinin sonucu olarak Osmanlı’nın sivil

⁵⁸ İNALCIK, Halil: “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam içinde, der. E.Fuat Keyman-A.Yaşar Sarıbay, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 79-80.

toplum kurumları; batıdaki aksine, değişimin ajanları değil, toplumun yeniden ve aynen üretilmesinin araçlarıdır”⁵⁹.

B. NİZAM-I ALEM TASAVVURU VE PATRİMONYALİZM

1. Nizam-ı Alem İçindeki Daire-i Adalet

Klasik Osmanlı siyaset ve toplum anlayışına baktığımızda değişen ihtiyaçlar doğrultusunda her gün kendisini yeniden kuran bir saati değil, bir kereye özgü kurulabilen bir saati görmekteyiz. Hemen bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da kökeni Bizans’a kadar giden yaygın ve egemen bir anlayışa göre, toplumun ahenkli ve dışarıdan vazedilmiş bir düzeni vardır. Bu düzenin Bizanslılar’daki adı “taxis”, Osmanlılar’daki adı da “nizam-ı âlem” dir. Nizam-ı âlem, aslında bir kereye özgü kurulmuştur. Çoğu zaman ya kutsal metinlerle, ya da ata kanunlarıyla meşrulaştırılmıştır. Siyaset, esas itibarıyla ideal olarak algılanan bu toplum düzenini devam ettirme faaliyetidir⁶⁰.

Esas itibarıyla, Osmanlı merkezîyetçiliği ile Osmanlı nizam-ı alemciliği bir terazinin iki kefi gibidir: Her bir özellik bir diğerinin hem etkeni hem de sonucudur. Osmanlı nizam-ı alemciliği, toplumsal yaşamın her alanın düzenlenmesi ve denetlenmesi suretiyle toplumun biçimlendirilmesidir. İnalcık’ın belirttiği gibi, Osmanlı Devleti’nin örgütlenmesi, “her bireyi uygun olan yerinde” tutmaya yönelmiştir⁶¹. Devletin amacı, toplumsal unsurları yerli yerinde tutmak, herkesin haddini bilmesini sağlamak ve böylece toplumun geleneksel örgütlenmesinin değişmesini önlemek ve toplumun dengesini korumaktır. Mardin’in söylediği gibi, “Rejimin parolası, sosyal hareketleri denetim altında tutmak, sosyal kümelenmeleri izlemek ve topluluğa sürekli olarak ‘düzen’ vermeye çalışmaktır. Osmanlı Devleti, toplum içindeki grupları tasnif eder, her birine kendi biçtiği bir ‘rol’ tanır, bu grupların önderlerini topluluğun hareketleri açısından kendine karşı

⁵⁹ MAHÇUPYAN: s.129.

⁶⁰ OKTAY, Cemil: “Türkiye Liberal Bir Ülke Olabilir mi? ”, Yeni Türkiye, Sayı 25, (Ocak-Şubat 1999), s.91.

sorumlu tutar; grupları ve kişileri kendine göre çizdiği bir toplumsal ‘yapı’ planına yerleştirir”⁶².

Osmanlı Devleti’nin “nizam-ı alemci” tutumu, düzen içerisinde “adalet”in sağlanması amacına yöneliktir. “Patrimonyal” devlet anlayışının Osmanlı uzantısı olarak değerlendirilen⁶³ bu “nizam-ı alemci” adalet anlayışı, sistemin işleyişinde önemli bir yere sahiptir. Bu anlayışa göre, sosyo-ekonomik yapının bir düzene sokulması, herkesin bu düzen içerisindeki yerinin korunması ve bu suretle uyrukların hoşnut kılınması, padişahın birincil görevidir⁶⁴. Bu görevin yerine getirilmesi padişahın çıkarına da uygundur; çünkü dünya düzeni bir “daire-i adalet”tir, uyrukların refah ve mutluluğu devletin gücünün bir koşuludur. “Daire-i adalet”, toplumun çeşitli kesimleri arasında dairesel ilişkileri ve iyi işleyen bir devlet sistemindeki işlevlerini göstermektedir⁶⁵. Şöyle ki: Asker olmadan saltanat olmaz; refah olmadan asker olmaz; reaya refahı üretir; padişah adaleti sağlayarak reayayı korur; düzen olmadan adalet olmaz; devlet düzeni sağlar; devletin dayanağı şeriattır; saltanat olmazsa şariat dayanak bulamaz⁶⁶. Başka bir anlatımla, “Ordu olmaksızın devlet, silah olmaksızın ordu, para olmaksızın silah, reaya olmaksızın para ve adalet olmaksızın reaya olmaz”⁶⁷. Görüldüğü gibi, “daire-i adalet”, padişahın güçlü olması gereğinin bir ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sistem içerisinde esas olan uyruklar değil, Devlet’tir⁶⁸. Kuşkusuz böyle bir devlet sisteminin taşıyıcısı ve yürütücüsü “bürokrasi”dir. İşte bu nedenle ya da böyle bir sistem içerisinde bürokrasi ön plana çıkmakta ve sistemin varlığı ve bekası bürokrasinin varlık ve bekasına bağlı olmaktadır.

Adaleti esas alan bu yapılanma içinde, devletle ilgili iki farklı tasarım ortaya çıkmış olmaktadır. Bir yanda ordusu ve bitmez tükenmez savaşlarıyla, vergileri ve memurlarıyla daha baskıcı yöntemler uygulayan bir devlet; öte yanda koruyucu, dindar, her şeye karşı düzeni yeniden kurabilen ve en önemlisi, bütün zayıflıklarına karşın zenginlik ve güç

⁶¹ İNALCIK: s.42.

⁶² MARDİN: Türkiye’de Toplum ve Siyaset, s.209.

⁶³ CEM: s.75.

⁶⁴ ITZKOWITZ: s.129.

⁶⁵ ITZKOWITZ: s.128.

⁶⁶ ITZKOWITZ: s.128.

⁶⁷ İNSEL: s.96.

⁶⁸ MARDİN: Türkiye’de Toplum ve Siyaset, s.211.

kaynağı olan devlet. Devletten beklenen, eski düzeni yeniden kurmasıydı, çünkü tarihsel referansları içinde ve var olan örgütlenme biçimiyle bağdaşan tek düzen, bu eski düzendi. Bu “toplumu koruma” tahayyülü, bireyleri, memurların zulmünden korumayı da kapsıyordu. Çoğu üst düzeyde görevli nice devlet adamı, eşrafın ve zanaatkarların şikayeti üzerine idam edildiler. Osmanlılar’a göre baskının ve üretim fazlasına el koymanın yasal çerçevesini, ancak şeriat ve yönetim gelenekleri çizebilirdi. Bu sınırları aşmaksa, zulmün başladığının işareti sayılıyordu. Başka bir deyişle böylesi bir davranış, haraç hakkı konusunda devletle rekabet etmek anlamı taşıyordu⁶⁹.

Çok hassas bir denge üzerinc kurulu olan “daire-i adalet”, kendisini yıkabilecek tohumları da bünyesinde taşımaktadır. Dengeyi sağlayan unsurlardan yalnızca birinin bozulması halinde sistem tümüyle çökebilmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti, kurduğu dengeyi dikkatle korumaktadır. Ancak denge, karmaşık yapısından dolayı gerekli değişimlere uyacak, ya da dıştan gelecek bir darbenin etkisini geçiştirecek esneklikte değildir⁷⁰. Nitekim, değişen dünya içerisinde oluşturulan değişmez düzen (nizam-ı kadim), özellikle dış dinamiklerin zorlamasıyla sarsılmaya başladığında, yeni gelişmelere kendini uyarlayamamıştır. Şimdi bu yeni gelişmeler ya da dinamikler karşısında “nizam-ı alem”in nasıl bozulduğuna kısaca bakalım.

2. “Nizam”ın Bozulması ve Alemin Çöküşünün Genel Belirtileri

Klasik Osmanlı düzeninin değişime dirençli yapısını, toprak sistemiyle ordu arasındaki karmaşık ilişkilerde görmek mümkündür. Cem’in anlatımıyla, “Osmanlı düzeninin katılığından ötürü, toprak rejimine dokunmak kaçınılmaz şekilde ordunun yapısını bozacaktır. Aynı şekilde, askeri sistemdeki sınırlı bir yenileşme dahi toprak rejimini altüst etmeye yeterlidir. Nitekim bu konudaki gelişme aynen böyle olacaktır: Devlet, toprak rejimine bazı yeni uygulama şekilleri getirince, ordunun temel nitelikleri

⁶⁹ İNSEL: s.98-99.

⁷⁰ CEM: s.137.

bozulacak; orduda yapılmak istenen değişiklik ise toprak rejimini ve bütün toplumsal yapıyı altüst edecektir”⁷¹.

Gerçekten, Osmanlı İmparatorluğun ekonomik, idari ve askeri yapısının temelini oluşturan tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte, kurulu düzen her yönüyle çözülmeye başlamıştır. Tımar sisteminin bozulmasına yol açan temel etken ise, Batı Avrupa merkezli yaşanan gelişmelerin İmparatorluğun mali yapısı üzerinde yarattığı olumsuz sonuçlardır⁷². Dış kaynaklı bu olumsuz gelişmelere ek olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun doğal sınırlarına gelip dayanmış olması (yayılabileceği azami sınırlara ulaşmış olması), Tımar sisteminin bozulmasını kaçınılmaz kılmıştır. Şöyle ki; yeni üretim koşulları içinde giderek zenginleşen ve yeni teknolojiler geliştiren Batılı ülkeler güçlü ordular kurmaya başlamış ve Osmanlı orduları ilk defa yüksek teknolojiyle donatılmış güçlü ordularla karşılaşarak yenilmeye başlamıştır. Fetihlerin durmasıyla birlikte, Osmanlı hazinesini besleyen en önemli gelir kaynakları azalmaya başlamıştır. Öte yandan, ulaşılan geniş toprakları koruyabilmek ve yeni askeri teknolojileri kullanarak giderek güçlenen Batılı ülkelerin güçlü ordularıyla savaşabilmek için merkezden aylık alan kapıkulu ordusunun sayısı arttırılmıştır. Ayrıca, ordunun yeni teknolojik silahlarla donatılması ve benzeri gider arttırıcı önlemlerin alınması, Osmanlı maliyesini ciddi bunalımlara sokmuştur. Bu şekilde ortaya çıkan ekonomik bunalımın aşılması doğrultusunda iki çözüm yoluna başvurulmuştur: Bunlardan biri, paranın değerini düşürmek (tağşiş), diğeri ise tımar gelirlerini, devlete peşin olarak ödeyebilenlere satmak (iltizam) olmuştur.

Toprak sistemindeki bu yeni uygulama (iltizam usulü), Osmanlı toplum yapısı bakımından bazı olumsuz sonuçlar doğurmuştur⁷³. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: Mültezimlerin kötü uygulamalarından ve enflasyondan dolayı devlet

⁷¹ CEM: s.138.

⁷² Osmanlı İmparatorluğunu mali kriz içine sokan Batı Avrupa kaynaklı gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. CEM: s.152-162; SENCER: Türkiye’nin Yönetim Yapısı, s.57; KONGAR: Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, s.67.

⁷³ Bu olumsuz sonuçların değerlendirilmesi için bkz. AKDAĞ: s.237-238, 316-328; SENCER: Türkiye’nin Yönetim Yapısı, s.58-62; KONGAR: Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, s.68.

gelirlerinin azalması; reayanın yoksullaşması ve buna bağlı olarak toplumsal bunalımın başgöstermesi; yönetim örgütünün yozlaşması; ordu düzeninin bozulması.

“Nizam-ı alem”in bozulmasına yol açan etkenleri bu şekilde genel olarak değerlendirdikten sonra, aşağıda, önce bu bozulmanın (çözülmenin) temel dinamiklerine, daha sonra ise bu çözülme sürecinde bürokrasinin nasıl etkilendiğini ve sistem içerisindeki konumunda nasıl bir değişiklik yaşandığını anlatmağa çalışacağız.

II. ÇÖZÜLME SÜRECİNDE BÜROKRASI-SİYASET İLİŞKİSİ

A. ÇÖZÜLMENİN GÖSTERGELERİ

Çok hassas bir denge üzerine kurulu olan düzenin saç ayaklarından biri olan Osmanlı bürokratik yapısı, yukarıda özetle anlatmaya çalıştığımız iç ve dış faktörlerin bileşimiyle ortaya çıkan mali krizden etkilenerek çözülme sürecine girmiştir. Osmanlı toplumsal-siyasal örgütlenişinin bürokratik niteliği dolayısıyla, Osmanlı toplum düzeninin bozulmasından en çok etkilenen, çözümünde yöneticileri en çok zorlayan ve en geniş siyasal sonuçlar doğuran bozulma bürokrasi alanında yaşanmıştır.

Çöküşün en belirgin göstergesi, 17. yüzyılın sonlarına doğru vergi toplama düzeninin iltizama dönüşmüş olmasıdır⁷⁴. Bunun en önemli sonuçlarından biri, “köylü ayaklanmaları”olarak sunulan “Celali İsyanları”dır. Mardin bu olayları şu şekilde değerlendirmektedir: “Celali isyanları olarak anılan ayaklanmalar, aslında köylü ayaklanmaları değil, kendilerine hakları olan topraklar verilmediği gerekçesiyle hoşnutsuzluk duyan küçük toprak ‘soyluları’ tarafından başlatılmıştır. Bu sipahiler, sipahinin yerini alan mültezimin zorbalığından kaçan köylüyü de kendi saflarına almışlardır... Askeri hizmet karşılığında ikta edilen topraklar üzerindeki klasik tımar düzeni değişmeye başladıktan ve muhalif bir güce dönüştükten sonra, Anadolu’da hüküm süren

genel ekonomik kargaşa, oralara gönderilen Osmanlı devlet görevlileri arasında, yönetimden hoşnut olmayanları kendi saflarına çekerek, padişahı belli bir siyasal güç koparabilecekleri inancına yol açmıştı... ‘Gerçek’ köylüler ise, gerek isyancıların gerekse hükümetin savaş giderlerini karşılamak durumunda kalıyorlardı”⁷⁵.

Bu tür hareketlere önderlik edenlerin resmi bir unvan sahibi, devletçe atanmış kişiler oluşları, bu dönemde bürokrasinin içine düşmüş olduğu durumu göstermesi açısından önemli bir veri oluşturmaktadır. Gerçekten, bu olaylarda parmağı olan eski bürokratlar, devlet görevlisi iken sahip oldukları ayrıcalıklar kendilerine yeniden tanınıncaya kadar direnebilmek için, halkı baskı altında tutmaktaydılar. Resmi görevliler arasındaki çatışma ve iktidar kavgasının neden olduğu bütün bu kargaşa, köylüler arasında “resmi” olan her şeye nefret duygusunun yaygınlaşmasına yol açmıştır⁷⁶. Çevreyi temsil eden köylüler ile merkezi temsil eden bürokrasi arasındaki soğukluk ve mesafeli duruş o günden bugüne devam ede gelmiştir.

Çözülmenin göstergelerinden bir diğeri de, 16. yüzyıldan itibaren devlet adamlarında görülen gösteriş, lüks, gevşeklik, liyakatsızlık, adam kayırma ve idare-i maslahat gibi hallerin giderek artmasıdır. Bu dönemde padişahların, ordunun başında savaşa katılmaları şöyle dursun, Divan-ı Hümayun’a gelmeleri bile, elçi kabulü ve asker ulufelerinin verilmesi günlerine münhasır kılınmıştır. Böylece, geleneksel dönemde az ya da çok var olan merkez-çevre bağlantısı kopmaya başlamış; padişahın sistem içerisindeki konumu zayıflamaya yüz tutmuştur. Padişahın merkezi konum ve öneminin zayıflamaya başlamasıyla birlikte, merkezi ve taşra bürokrasisi ile bunlarla işbirliği içinde bulunan ve tebaayı ezen mahalli nüfuz sahiplerinin etkinliği artmaya başlamıştır⁷⁷.

Gerçekten, özellikle tımar sisteminin bozulması ve tımarlı sipahilerin zaman içerisinde tasfiye edilmesiyle birlikte, çok farklı kökenli nüfuz sahibi kişilerden oluşan bir

⁷⁴ İNSEL: s.67.

⁷⁵ MARDİN: Toplum ve Siyaset, s.102-103.

⁷⁶ ÇAYLAK: s.145-146.

⁷⁷ ÇAYLAK: s.148.

sınıf arabuluculuk işlevini yüklenmeye başlamıştır. Geleneksel Osmanlı yönetiminde halk tarafından seçilen bir tür taşra yöneticisi olan ayan, gerileme döneminde köylü ile mültezimler arasında tampon görevini üstlenmiş; ancak, yönetenlerle yönetilenler arasında bir ara-tabakanın bulunmadığı Osmanlı siyasal kültüründe yasallık kazanamamış ve kalıcı olmamıştır. Bu sınıf, Batı'daki burjuvazinin gerçekleştirdiği toplumsal değişimleri yerine getirmek konusunda bir çaba gösterememiştir. Zira, bu sınıf da, son tahlilde gücünü devletin kendisine verdiği ayrıcalıklardan almıştır⁷⁸.

Ayrıca, Osmanlı yönetiminin yaşanan mali krizi aşmak amacıyla “iltizam usulü”nü uygulamaya koyması, beraberinde tımarlı sipahilerin tasfiye olması ve eyalet ordusunun dağılması sonucunu doğurmuştur. Bu durum, hem askeriliği yarışmacı temellerinden koparmış hem de merkezde bulunan yeniçerileri, alternatifi olmayan bir askeri güç haline getirmiştir. Tarım düzeninin bozulmasına paralel olarak eyalet ordusunun dağılması, merkezdeki “yeniçeri ocağı”nın önem kazanması sonucunu doğurmuştur. Merkezi iktidarın, eyalet ordusunun dağılmasının yarattığı güç boşluğunu doldurmak amacıyla aldığı ilk önlem, yeniçeri ocağını sayıca güçlendirmek olmuştur. II. Mehmet döneminde karşılaşılan para sıkıntısının aşılmasında ücretli askerlerin sayısı azaltılmış ve hizmetleri parayla değil de tımarla karşılanan sipahilerin sayısı artırılmışken, bu dönemde tam tersi bir siyaset izlenmek durumunda kalınmıştır. Bunun temel nedenlerinden biri, 16. ve 17. yüzyıllarda ateşli silahların ve topun kullanılışındaki artışın her zamankinden daha fazla profesyonel ordulara olan ihtiyacı arttırmış olmasıdır⁷⁹. Bu zorunluluk karşısında, eyalet ordularının aksine, tamamen tüketici konumunda bulunan yeniçerilerin sayıca artırılması, yaşanan mali krizi daha da derinleştirmiştir.

16. yüzyılın sonlarına kadar disiplinli yapıları ve savaşlarda gösterdikleri başarılarla dikkat çeken Yeniçeri Ocağı, disiplinli olmalarını sağlayan yasakların zaman içerisinde kaldırılmasıyla eski işlevlerini yerine getirmez olmuştur. Bernard Lewis'in belirttiği gibi, 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, “Bir zamanlar Avrupa'ya dehşet salan Osmanlı

⁷⁸ İNALCIK: s.47-48; MARDİN: Türkiye’de Toplum ve Siyaset, s.105-106; KONGAR: s.68; TURHAN: s.82

⁷⁹ CEM: s.181.

orduları, bizzat kendi hükümdarlarından ve sivil halkından başka kimseyi korkutamaz hale geldi”⁸⁰ Yeniçeri Ocağı’na kayıt usulünün değiştirilmesi, evlenme ve ticaret yasağının kaldırılması yeniçerilerin iç disiplinini bozmuş; yolsuzluk, rüşvet, görevi kötüye kullanma yaygınlaşmış; yeniçerilik, zahmetsiz gelir elde etmenin bir aracı halini almıştır⁸¹.

III. Murat döneminde, eğitim görmemiş grupların yeniçerilerin saflarına katılmalarına müsaade edilmiş; IV. Murat. Müslüman çocuklarını yeniçeri olarak yetiştirmeye başlamıştır. Bu çocukların bir çoğu üst düzey bürokratların akrabalarından oluştuktaydı ya da bunların himayeleri altındaydı. Böylece yeniçerilik babadan oğula geçen bir meslek olmaya başlamıştır. Ticarete de atılan yeniçeriler, lonca örgütleri ve bu örgüt üyelerinin çıkarları ve bağılılıkları ile özdeşleşme eğilimi göstermişlerdir. Bu durum, daha sonraları imparatorluk bünyesinde ortaya çıkacak olan bir dizi isyanın habercisi olmuştur⁸².

Osmanlı Devleti’nde “daire-i adalet” içerisinde işleyen “nizam-ı alem”in çözülüşünü bu dönemin ünlü kişiliklerinden Koçi Bey, döneme özgü kavrayış biçimiyle çok açık olarak ortaya koymuştur. Koçi Bey, Türk-İslam İmparatorluklarından beri tekrarlı gelen “daire-i adaleti hatırlatırcasına, bozulan sisteme ilişkin şunları söylemektedir: “Osmanlı saltanatının sevk ve kudreti asker ile, askerin ayakta durması hazine iledir. Hazinenin geliri reaya iledir. Re’ayanın ayakta durması adalet iledir. Şimdi alem harap, reaya perişan... Hazine noksan... Kılıç erbabı bu halde... Din ve devlet düşmanlarının bunca memleketler alması ve reaya fukarasının zulüm ve sitem ile ayaklar altında kalması asla layık değildir, bunun tedbiri ve ilacı görölmek padişah hazretlerine farz-ı ayın ve aynı farz olmuştur”⁸³.

⁸⁰ LEWIS: s.24.

⁸¹ ITZKOWITZ: s.133.

⁸² ÇAYLAK: s.147.

⁸³ Koçi Bey Risalesi, (sad. Zuhuri Danışman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 71-72

B. ÇÖZÜLME SÜRECİNDE BÜROKRASİNİN SİYASETTE ARTAN ETKİSİ

Eyalet ordusunun önemini yitirmesiyle İmparatorluğun en büyük ve tek silahlı gücü haline gelen yeniçeriler, sayılarının arttırılması ve padişah otoritesinin giderek zayıflamasıyla birlikte devlet siyasetinde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Silahlı baskı grubu niteliğini taşıyan yeniçeriler, merkezi otoritenin bir karar almadan önce görüşlerine başvurdukları bir güç odağı haline gelmişlerdir. Öyle ki, bu topluluk, bazen siyasilerin çıkarları uyarınca cinayet işlemiş ve bazen de bizzat ayaklanıp devlet adamlarını, hatta padişahları devirmiştir. II. Osman'ın ve Deli İbrahim'in öldürülmesi; I. Mustafa, IV. Mehmet, II. Mustafa, III. Ahmet ve III. Selim'in tahttan indirilmeleri; yüzlerce devlet adamının görevlerinden azli ya da öldürülmesi hep yeniçeri ayaklanmalarının bir sonucu olmuştur⁸⁴.

Padişahın merkezi otoritesinin bekası için yararcı ve fetihçi siyaset temelinde yaratılan Yeniçeri Ocağı, sistemin içsel bir olgusu olarak, süreç içinde padişaha olan bağılılıklarını yitirmiş ve belirli aralıklarla devlet iktidarını fiilen ele geçirmişlerdir. Halil İnalçık, merkezi otoritenin gücünü kaybettiği dönemlerde yeniçerilerin, İmparatorluğun uzak köşeleri olan Kuzey Afrika, Bağdat ve Belgrat gibi yerlerde yönetimi fiilen denetimleri altına aldıklarını bildirmektedir⁸⁵. Gerçekten, İmparatorluğun güçlü olduğu dönemlerde padişah otoritesine mutlak bir biçimde itaat eden yeniçeriler, zamanla bu otoriteye başkaldıran ve siyasetin başat aktörü haline gelmeye başlamışlardır. Padişahın ordusu olmaktan çıkmış, siyasal iktidarı denetleyen ve kendi çıkarları doğrultusunda kullanan, hatta çıkarları gerektirdiğinde kelle uçurmaya kalkışacak kadar ileri giden darbeci bir siyasal güç haline gelmişlerdir.

Gerileme ve çöküş döneminde bürokrasi-siyaset ilişkileri ve özellikle de askeri bürokrasi ile siyaset ilişkileri incelendiğinde, bu dönemin temel özelliğinin, sayısı gittikçe

⁸⁴ CEM: s.187.

⁸⁵ İNALCIK: s.46.

artan ve yozlaşan yeniçerilerin kendilerini dengeleyecek fiili bir gücün olmadığı bir ortamda ulema ile işbirliği yapmak suretiyle merkezi iktidar üzerinde etkili bir siyasal güç haline gelmiş olmalarıdır. Yeniçerilerin, yönetime müdahalelerine meşruiyet kazandırabilmeleri ulemanın desteğine bağlı olduğu için, bu iki kurum, çıkarları örtüştüğü sürece bir ittifak içinde olmuşlardır⁸⁶. Ulema-ordu ittifakı, Saray'a dayatılan taleplerin yerine getirilmesini sağlamıştır⁸⁷. Bu dönemde yeniçeriler, çoğu kez “Yeniçeri Ağaları”nın kışkırtması ve ulemanın da desteğiyle iktidarın işleyişini etkileyen ve iktidar değişimlerinde belirleyici olan bir siyasal güç olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Yeniçeri-ulema ittifakı ve yeniçerilerin bu keyfi tutumu, Yeniçeri Ocağı'nın 1826 tarihinde kapatılıncaya kadar devam etmiştir.

Bürokratların eğitime ilişkin yöntemlerde yaşanan değişimler de bürokrasinin sistem içersindeki rolünü farklılaştırmıştır. Klasik dönemde üst düzey bürokratların büyük bir kısmı “Enderun”da yetiştirilir ve görevlere ataması yapıldı. Bunların dışında, iyi memur “tavsiye” ile seçilir ve çalışacağı bölümün başında bulunan prestijli ve deneyimli bir memura “çırağ” edilip onun “dizinin dibinde” yetiştirilerek mesleğe başlatılır. Kuşkusuz, deneyimli bir memurun “dizinin dibinde” yetişmek, genç memurla deneyimli memur arasında hem bir insancıl ilişki kurar ve hem de bağımlılık ilişkisini geliştirir. Yetişen kimsenin yetiştirene olan bağımlılığı, devlet yapısının üstüne dayandırıldığı genel bir sistemin parçasını oluşturmaktadır⁸⁸. Oysa, İmparatorluğun çözülme döneminde bu yapının değişmesiyle/bozulmasıyla birlikte, klasik bürokrat tipi ortadan kalkmaya başlamıştır. Buna paralel olarak, padişaha bağımlılık yerine, “soyut Devlet”e bağımlılık ön plana çıkmıştır.

18. yüzyılın başlarından itibaren artık Osmanlı İmparatorluğu'nda, sadrazamlar ve yüksek bürokratlar ağırlık kazanmaya başlamışlardır. Bunun emareleri III. Murat'ın hükümdarlığından itibaren görülmeye başlanmıştır. Gerçekten bu dönemden itibaren

⁸⁶ TUNAYA, Tarık Zafer: Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, 2.baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1996, s.15-16.

⁸⁷ TUNAYA: s.16.

⁸⁸ MARDİN: Toplum ve Siyaset, s. 214-215

padişah gerçek bir yönetici olmaktan çıkmış; devlet işlerinin idaresi, sadrazamın ve dolaylı olarak da re'isül küttab, Kahya bey, tezkereci, mektupçu, kahya katibi, beylikçi, amedi (devlet müsteşarları)'den oluşan yardımcılarının ellerinde toplanmıştır⁸⁹.

Padişah otoritesinin aşınması ve bürokrasinin ipleri eline geçirmeye başlaması ve “Padişah” yerine “soyut devlete” bağımlılık göstermesi süreci 18. yüzyılın başında tamamlanmıştır. III. Mehmet 17 kardeşini boğdurttukten sonra hiçbir oğlunu taşraya yollamamış ve böylece bu tarihten sonra ve yaklaşık bir yüzyıl boyunca veliaht prensler, çoğunlukla sarayın bir odasına kapatılarak burada hapis hayatı sürmüşlerdir. Nihayet, II. Osman'ın ayaklanan yeniçeriler tarafından tahttan indirilip boğulmasıyla, padişahların dokunulmazlığı kalkmış ve otoriteleri derinden yaralanmıştır. 1632'de ilk kez bir yeniçeri ağası veziriazamlığa atanmış ve 1632'de kapıkulları bir kez daha ayaklanarak saraya girmişler; adalet adına veziriazamın vücudunu padişahın gözleri önünde paramparça etmişlerdir. 1654'ten sonra veziriazamlar, saray içinde bulunan ve kendilerine ayrılan bir köşkte yaşamaya başlamışlardır⁹⁰.

İnsel'in anlatımıyla, “Osmanlı Devleti, artık Babiali çevresinde yapılanmaya başlamıştı ve kullar, bundan böyle padişahın değil, devletin hizmetinde çalışıyorlardı. Böylece, soyut bir devlet hizmeti ideolojisi yerleşmeye başladı. XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başlamasıyla birlikte bu ideoloji, güçlü bir “devleti yaşatma” saplantısına dönüştü; çünkü devlet adamlarının gözünde bu kurum, kendi otoritelerinin yegane kaynağı olma özelliğini korumaya devam ediyordu. İmparatorluğun en zor günlerinde devlet adamları, Avrupa'da ve Rusya'da bulunan kimi güçlerle kafa kafaya verip siyasal çözüm yolu arayışına giriştiler; ne var ki bu çabaların amacı “vatan”ı ya da “ulus”u kurtarmak değildi; onlar devleti yani haraç alma hakkını koruyabilecekleri asgari toprak parçasını kurtarmaya çalışıyorlardı. 1630'da devşirme sistemine son verilmesiyle birlikte, özellikle memurlardan oluşan bir yapılanma ortaya çıktı. 1803'te, ilk kez bürokrat, veziriazamlığa atandı. Birkaç yıl sonra yeniçeri ordusunun kanlı bir biçimde ortadan

⁸⁹ ÇAYLAK: s.171.

⁹⁰ İNSEL: s.82-83.

kaldırılması, padişah ve ulemanın, eski Osmanlı mutlakıyetçiliğine dönmek için gösterdikleri son çırpınışlardı. Öteden beri süregelen bu mücadeleye, bu olaydan yaklaşık yüzyıl sonra son verenler, Batı yanlısı yeni bürokratlar olacaktı”⁹¹.

Çözülme döneminde yaşanan gelişmeler, bürokrasi içindeki güç dengelerini de değiştirmiş; süreç içerisinde ulemanın sistem içerisindeki gücünü azaltmıştır. Gerçekten, gerileme ve çöküşün nedenini devlet mekanizmasındaki bozuklukta gören ve söz konusu gerilemenin durdurulmasına bir çare olarak Batıya yönelik reformların hayata geçirilmesini öngören bürokrat kesimin bu doğrultudaki uygulamaları, ulemanın etkisini ve gücünü görece olarak azaltmıştır. Bu süreç şu şekilde gelişmiştir: İlk olarak, olaylar ve kişiler üzerindeki egemenlik, devlet işlerini idarede gittikçe artan bir şekilde önem kazanmıştır. İkinci olarak, Devletin Batılı ülkelerle olan ilişkilerinin artışı ve buna bağlı olarak dışişlerinin hayati bir önem kazanmaya başlaması bürokratların ulemaya karşı avantajlı bir hale gelmelerine yol açmıştır⁹².

Ayrıca 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başlarında devletin yönetimine ilişkin fermanlarda ve devlet belgelerinde hızla bir çoğalma, “devlet kalemleri” ve büroların sayılarında bir artış getirmiştir. Böylece devlet belgelerini kaleme alan kişiler, artan bir öneme sahip olmaya başlamıştır. Öte yandan, ulemanın inisiyatifi altında bulunan vakıf gelirlerinin, devletin uygulamaya soktuğu yeni ekonomik anlayışla devlet tarafından yönetilir olmaya başlaması ve din alimlerinin mahalli idarelerdeki geleneksel rollerinden yoksun bırakılmaya çalışılmasıyla birlikte, ulemanın devlet ve toplum hayatında etkinliği günden güne azalmaya yüz tutmuştur. Bunların önemlerinin artmasına, “katı” bir din anlayışı ve hurafelere değer veren din adamlarının eşlik etmesi de dini bürokrasinin çözülüşünü hızlandırmıştır. Ancak, bütün bunlarla birlikte, unutmamak gerekir ki, bir kısım ulemanın, reformlarda ve bu arada Osmanlı modernleşmesinde etkileri büyük olmuştur⁹³.

⁹¹ İNSEL: s.83-84.

⁹² ÇAYLAK: s.133.

Özetle ifade etmek gerekirse; Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde klasik fetihçi politikayı terk etmesi ve barışa ve reforma ağırlık veren politikalara öncelik vermesiyle birlikte, sivil bürokrasinin siyasal sistem içerisindeki öneminin artması sonucunu doğurmuştur. Önceleri, sadrazamlar, askeri bürokrasi içerisinde çıkarılarken, artık yavaş yavaş teşekkül etmeye başlayan sivil bürokrasinin bünyesinden gelmeye başlamışlardır. Önemli devlet işleri, sarayda değil, sadrazamın konağında görülmeye başlanmıştır. Bu yüzyıldan itibaren sivil bürokratlar yüksek makamları ellerine geçirmişler, diğer kurumları da denetlemeye başlamışlardır⁹⁴.

⁹³ MARDİN: Toplum ve Siyaset, s. 108

⁹⁴ ÇAYLAK: s.177.

İkinci Bölüm

Osmanlı Modernleşmesi ve Bürokrasi

I. GENEL OLARAK MODERNLEŞME VE BÜROKRASİ İLİŞKİSİ

A. TERMİNOLOJİ SORUNU

1. Modernizm/Modernleşme Kavramı

Modernizm ve modernleşme kavramları kimi zaman ve kimi yazarlarca farklı anlamlarda kullanılsa da, genel olarak bu kavramların eşanlamlı oldukları kabul edilmektedir. Bu konuda kavram kargaşası yaratan bir başka husus da, kimi modernleşme kuramcılarının, modernleşmeyi, batılı olmayan toplumlardaki değişim sürecini sanayileşmiş Batının bazı üst yapısal kurumlarını aktarmak olarak ele almalarıdır. Böyle bir yaklaşım aslında modernleşmeyi, batılılaşma olarak kabul etmek anlamına gelmektedir. Buna göre, modernleşme, modern olmayan toplumlardaki toplumsal değişimin Batılı modele uygun işleyişini ifade etmektedir. Kuşkusuz, böyle bir görüş beraberinde değişimin zorunlu olarak geleneksel toplumdan modern topluma doğru olacağını varsaymakta ve ayrıca bir toplumun, modernleştiği oranda geleneksel kurum ve yapılarının da ortadan kalkacağını varsaymaktadır⁹⁵. Böyle bir yaklaşımın kabulünün doğuracağı muhtemel olumsuzlukları dikkate alarak, biz, herhangi bir ayırım yapmaksızın, kökleri 15. ve 16.yüzyıllara uzanan ve Batı Avrupa merkezli olarak yaşanan toplumsal değişim ve dönüşüm sürecini “modernleşme” olarak adlandıracaktır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Batı Avrupa’da 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren başlayarak bilim ve teknolojiye meydana gelen gelişimlerin neden olduğu ekonomik büyüme, toplumları, yeni bir yaşam tarzına, kültürel ve kurumsal değişim sürecine sokarak, etkileri dünya çapında hissedilen bir toplumsal-siyasal örgütlenme biçimi yaratmıştır. Bu

⁹⁵ ÇAYLAK: s.154-155.

süreçle birlikte insanlık, modernite denilen yeni bir yaşam biçimi içinde yeniden şekillenmeye başlamıştır⁹⁶.

Modernleşmenin kökeninde, Batılı toplumlara özgü tarihsel ve toplumsal koşullar ve bu koşulların yarattığı bir gelişim ve değişim süreci vardır. Batı'nın kendi gelenekselliğinden yine bu yapının yaratmış olduğu kendi modernliğine geçişi, yaklaşık dört yüz yıllık bir sürede ve büyük oranda kendiliğinden gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle, Batılı modernleşme, Batıya özgü iç dinamiklerin harekete geçmesi sonucu kendiliğinden oluşmuş bir süreçtir⁹⁷. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu “kendiliğindenlik” hiçbir zaman saf anlamıyla bu sürecin tamamen iç dinamiklerin ürünü olduğu şeklinde anlaşılmamalıdır. Her toplumsal değişim ve dönüşüm sürecinde olduğu gibi, Batılı modernleşme olgusunda da, dış dinamiklerin ya da uyarıların etkisi olmuştur.

15. ve 16. yüzyıllarda kendini belli eden bu sürecin kökleri, esas itibariyle, Batı Avrupa'nın 13. yüzyılda içine girdiği ekonomik değişime dayanmaktadır. Zira, bu dönemden itibaren Batı Avrupa'da, pazar ilişkilerini ön plana çıkartan yeni bir üretim tarzı ağırlık kazanmaya başlamıştır. Önceleri ticari nitelikte olan bu üretim tarzı (ticari kapitalizm), 15. ve 16. yüzyıllardaki Rönesans hareketinin yol açtığı bilimsel devrimle de birleşerek, yavaş yavaş bir sınai kapitalizm haline dönüşmeye başlamıştır. Bu yeni üretim tarzı, doğası gereği, üretim hacmini arttırmak ve üretilen mamülleri pazarlamak zorundadır. Bu ise, nihai tahlilde, sermaye yatırımlarının arttırılmasını; bu da, teknolojinin geliştirilmesini gerektirmektedir. Çok kabaca sergilenen bu süreç içinde Batı Avrupa, tarihte ilk kez dünyanın geri kalan bölümlerine teknolojik bir üstünlük sağlamıştır⁹⁸.

Bu süreç içerisinde ortaya çıkan yeni kurumsal yapılanmaların başında, 16. yüzyıldan itibaren belirmeye başlayan “ulus-devlet” modelleri gelmektedir. Ulus-devlet, Antik siteden ve Ortaçağ cumhuriyeti ya da prensliğinden daha kapsamlı, ama imparatorluktan daha az türdeş olan bir devlet modelidir. Bu model, feodal yapı içinde

⁹⁶ SARIBAY, Ali Yaşar: “Post Modernite ve Kültür Olarak İslam”, Türkiye Günlüğü, (Kış 1993), s.50.

⁹⁷ KÖKER, Levent: Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, İletişimYayınları, İstanbul, 1993, s. 51.

atomize olmuş parçalı siyasal yapıyı bir ulusal kimlik içinde bütünleştirerek ulusunu ve devletini kuran krallıklardan hareketle oluşmuştur⁹⁹. Bu model, daha önce görülmemiş bir ölçekte ulusal toprakları ve bunların barındırdığı kaynakları tanımlayıp çevreleme, sermaye, emek, mal ve para ile bunların hareketlerini denetleme çabalarıyla birlikte oluşmaya başlamıştır. “Ulusal kimlikte kendi çıkarları bulunan sınıflarla işbirliği halindeki yöneticiler, standart diller dayatarak, ulusal eğitim sistemleri oluşturarak, ortak bir kültürel miras yaratıp yaygınlaştırarak ulusal nüfuslarını homojenleştirmeye de çalıştılar. Başka devletler ve uluslararası gruplanmalar da ortak kimlik temelinde devletlerin meşrulaşmasını pekiştirmeye girişince, önce bir mitos, ardından kısmi bir gerçek olarak ulus devleti ortaya çıktı. Aynı zamanda silahlı kuvvetlerin oluşturulması için verilen mücadelede de, nüfusun belli başlı kesimleriyle pazarlığa oturulmasına, yurttaşlığın genişletilmesine ve önceden devleti pek ilgilendirmeyen birçok faaliyetin, konunun, meselenin devlete bırakılmasına sebep oldu. Bu genişleme ve homojenleşme sonucunda, kendi ulusal devleti üzerinde denetim kurmuş olanlar, böyle bir denetimi kurmamış olanlar karşısında çok belirgin, gözle görülür bir üstünlük sağladılar”¹⁰⁰.

Bu şekilde ortaya çıkan ulus-devlet modelleri “mutlak krallıklar” şeklinde Batı Avrupa’da boy göstermeye başlamışlardır. Bu süreç içerisinde beliren, mutlak krallıklar, esas itibarıyla, ulus-devlet modelindeki evrimin bir aşamasıdır. Aslında mutlak denilen krallık, mutlak değil ancak göreceli bir iktidara sahiptir. Mutlak krallık, toprakları üzerinde oldukça gevşek bir idare ağı kurabilmiş, hazinesi hep bankerlere, tahtı da feodallerin sadakatine bağımlı kalmıştır. Böylece devlet, XVII. yüzyıldan XX. yüzyıl başına dek, herkesin herkese savaşını ya da bazılarının sınır tanımayan sömürsünü önlemek için ekonomiyi denetim altına almaya çalışırken, sivil toplum da buna karşılık devletin sınırsız bir güç kazanma eğilimini kısıtlamıştır¹⁰¹.

⁹⁸ KILIÇBAY, Mehmet Ali: Cumhuriyet Ya Da Birey Olmak, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.216.

⁹⁹ MORİN, Edgar: Avrupa’yı Düşünmek (Çev. Şiren Tekeli), Afa Yayınları, İstanbul, 1995, s.59.

¹⁰⁰ TILLY, Charles: Avrupa’da Devrimler (1492-1992), Çev. Özden Arıkan, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.76.

¹⁰¹ MORİN: s.60.

Modernleşme süreçlerinden bir diğeri, Rönesans ve Reformasyon hareketleri ve bunların beraberinde getirmiş olduğu yeni kavram ve yapılanmalardır. Rönesans, bireyin cemaat cenderesinden kurtulmasında en önemli atılımlardan birini meydana getirmiştir¹⁰². Bunda Reformasyon'un da etkisi olmuştur. Geleneksel dini düşüncenin sorgulanması, dini anlayışta yeni açılımların gerçekleştirilmesi, özgür bireyin önünü açmada birer etken olmuştur. İlk dönemlerde dini düşüncenin gözetimi altında, yapıcı akıl ve eleştirel akıl belirli bir mayalanma yaşamış (Leibniz ve Descartes dönemlerinde); aklın tamamen bağımsızlaşma çabaları ise, XVIII. yüzyıldaki Aydınlanma düşüncesinin gelişimiyle gerçekleşmiştir. Bu dönemde Aydınlanma filozofları, "Akılcılık" olarak adlandırılan bir felsefi ekol oluşturmuşlardır¹⁰³. Dünyanın Akıl tarafından mutlak olarak kavranabileceğinden emin olan bu Akılcılık, Hümanizma ile eklemlenir. Akıl böylece bilgiyi, ahlakı ve politikayı birleştiren tek yol gösterici olur¹⁰⁴. Bütün bu gelişmelerin sonucunda, akılcılık, laiklik, evrenselcilik ve bireycilik gibi düşünce akımları modernleşme sürecinin temel bileşenleri olarak ortaya çıkmıştır. Siyasi açıdan ise, bu gelişmelere paralel olarak, iktidarın sınırlanması gerekliliğini öne süren hareketler belirmeye ve giderek güçlenmeye başlamışlardır. Bunların etkisiyle, insan hakları düşüncesi, hukuk devleti ve demokratik devlet yönetimi ilkeleri yeşermiş ve zamanla uygulama imkanına kavuşmuşlardır.

Modernleşme sürecinin çalışma konumuz açısından doğurduğu en önemli sonuç, gelişen ulus-devlet modelinin bir gereği olarak ve buna uygun biçimde, bir idari sistemin oluşturulması ve işleyişine ilişkin yeni bir "kamu yönetimi"nin geliştirilmesi olmuştur. Yeni kamu yönetimi anlayışı içinde, kamu görevlileri, doğrudan hükümdardan aldıkları yetkilerle ya da hükümdarın kişisel emirlerinin birer uygulayıcısı olarak değil, devletin gücünü belli işlevlere dağıtan bu kurallar bütününe yönlendirmesi ve denetimi altında çalışmaya başlamışlardır. Bu kurumlarda çalışanlar, makamlarına atanma yoluyla gelmiş, eğitilmiş ve denenmiş memurlardan oluşmuştur. Esas itibarıyla bürokrasi, bir bütün olarak, devletin çıkardığı yasaları uygulayacak bir mekanizma olarak düşünülmüştür. Bu nedenle

¹⁰² KILIÇBAY: Cumhuriyet Ya Da Birey Olmak, s. 64.

¹⁰³ MORİN: s.108.

¹⁰⁴ MORİN: s.109.

devletin etkinlikleri sistemleştirilmiş, eşgüdümlemiş, önceden bilinebilir ve gayrişahsi kılınmıştır¹⁰⁵. Bunun böyle kılınmasının temel nedeni, kapitalizm, sanayileşme, kentleşme ve okullaşma gibi devasa boyutları olan temel modern süreçlerin ancak böyle bir idari yapılanma ile mümkün oluşudur. Farklı bir anlatımla, yeni gelişmelerin geleneksel idari yapılanma ile sürdürülmesi güçlüğü karşısında, kaçınılmaz olarak yeni bir kamu yönetiminin tesisi yoluna gidilmiştir.

2. Bürokrasi Kavramı

Bürokrasi kavramının insan zihninde ilk çağrıştırdığı şey, “kırtasiyecilik, sorumluluktan kaçma, işlerin yavaş yürütülmesi, keyfî kararlar hatta idari yoldan baskı yapma gibi” tasavvurlardır. On sekizinci yüzyıl Fransa’sında devlet dairelerindeki masaların üzerindeki örtülü kumaş anlamına gelen bürokrasi kavramı da, tıpkı “demokrasi” sözcüğünde olduğu gibi, “büro” sözcüğü ve “kratos” (güç, iktidar) eki ile birleştirilerek ortaya çıkmıştır. Buna göre, bürokrasi, büroların yetkilerini kullandıkları sisteme denmektedir¹⁰⁶.

Bürokrasi kavramının tarihi gelişimine baktığımızda, 18. yüzyılda bu kavramın, iktidarı kendi yararlarına kullanan bürokratlar topluluğu anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Bu kullanıma paralel bir anlam Fransız Akademisi’nin yayınladığı Sözlük’ün 1798 tarihli ekinde yer almaktadır. Buna göre bürokrasi, “Güç, hükümet dairelerindeki müdürlerin ve diğer iş görenlerin sahip olduğu etkileme erki”dir. Encyclopedia Britannica’da, bürokrasiyi, bu anlayış çerçevesinde tanımlamaktadır. Bu tanıma göre bürokrasi, “İdari yetkilerin büro ve dairelerde toplanması ve memurların devlet işlerine devamlı surette müdahale etmeleridir”¹⁰⁷.

Bürokrasi kavramının uğradığı bu semantik değişime karşın, esas itibariyle, bir yandan memur kişileri, diğer yandan da bu kişilerin yerine getirdikleri görevlerde uymaları

¹⁰⁵ POGGI, Gianfranco: Çağdaş Devletin Gelişi (Çev. Şule Kut-Binnaz Toprak), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s.80-81.

¹⁰⁶ SEVİL: s.81.

¹⁰⁷ Her iki belgeden nakiller için bkz. SEVİL: s.81.

gereken usuller toplamını ifade etmektedir. Bir başka anlatımla, “Bürokrasi, yetkili idareciler topluluğu ile belirli bir idare sisteminde (örneğin bir devlet ya da resmi örgütte) geçerli prosedürler ve işlerden oluşur”¹⁰⁸. Böyle bir anlam içeriğine sahip olan bürokrasinin ayırıcı özellikleri şunlardan oluşmaktadır: “Bir makamlar hiyerarşisi ile hiyerarşik düzeyler arasındaki iletişimi sağlayan kanallar; dosyalar ve gizlilik; genel kurallarla belirlenip yönetmeliklerle düzenlenen, açıkça tanımlanmış yetki alanları; resmi işlerin özel işlerden idari biçimde ayrılması”¹⁰⁹.

Özellikle modernleşme sürecinin bir parçası olan ulus-devletin ortaya çıkışı ve bu çerçevede devlet örgütünün gelişmesiyle birlikte bürokrasi kavramı, tarihi gelişimi içerisinde üç ayrı anlamda kullanılmıştır. Bunlardan birincisi “Devlet İdaresi Anlamında Bürokrasi”dir. Bu anlamda bürokrasi, daha çok memurlar topluluğunun egemenliğini ifade etmektedir. İkincisi ise, “Kırtasiyecilik Anlamında Bürokrasi”dir. Bu anlamıyla bürokrasi olumsuz bir çağrışım içermektedir. Burada, memurlar topluluğunun yerine getirmekle görevli olduğu hususların amacını unutmaması, bencil bir otoriteye sahip olarak işlerin yavaş yürütülmesini sağlamaları söz konusudur. Üçüncü anlamı, “İdare ve Teşkilatlanma Şekli Olarak Bürokrasi”dir. Bu anlamda bürokrasi, dağınık idari iş ve eylemlerin rasyonel ve objektif esaslara uygun olarak düzenlemesini ifade etmektedir¹¹⁰.

B. MODERNLEŞMENİN TEMEL ÖĞESİ OLARAK BÜROKRASİ

Bürokrasi kavram ve olgusu, modernleşmenin iki temel sürecinin kesiştiği noktada yer almaktadır. Bunlar, rasyonalizasyon ve ulus-devlet modelidir. Burada “rasyonalizasyon”, Rönesans ve Aydınlanma düşüncesiyle birlikte beliren genel rasyonalist eğilimin devlet işlerindeki izdüşümünü ifade etmektedir. Bir başka anlatımla, toplumsal yaşamın bütün alanlarında olduğu gibi, devletin yapılanması ve işlem ve eylemlerinde de rasyonalitenin esas alınmasını ifade etmektedir. Öte yandan, modernleşmenin temel süreçlerinden olan “kapitalizm” ve bu sosyo-ekonomik sistemin üzerine kurulu olan “ulus-

¹⁰⁸ MARSHAL, Gordon: Sosyoloji Sözlüğü, (Çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s.85.

¹⁰⁹ MARSHAL: s.86.

devlet” modeli de, geleneksel bürokrasiden farklılaşan bir bürokratik modelin kabulünü gerektirmektedir.

İşte, bürokrasi, modernleşmenin bu iki temel sürecinin kesiştiği noktada yer alan bir olgudur. Nitekim, çağdaş bürokrasi kavramı üzerine ilk ciddi incelemeleriyle tanınan Max Weber, rasyonel (akılcı) bürokrasinin gelişimini, kapitalizmin büyümesinin kaçınılmaz bir unsuru olarak kabul etmektedir¹¹¹. Gerçekten, bürokrasi her şeyden önce, kamusal ve özel idarenin kesin ve sürekli biçimde yürütülmesini gerektiren kapitalist piyasa ekonomisiyle bağlıdır¹¹². Zira, kapitalist piyasa ekonomisi, piyasada yürütülen işlemlerin sürekliliğini, bilinebilirliğini, genelliğini ve öngörülebilirliğini gerektirmektedir. Bütün bu unsurlar ise, ancak rasyonel bir bürokrasi sayesinde mümkün olabilir.

Weber, kapitalist piyasa ekonomisiyle “rasyonel bürokrasi” arasındaki ilişkiyi şu şekilde anlatmaktadır: “Günümüzde, öncelikle kapitalist Pazar ekonomisi, idarenin resmi işlerinin kesin, açık, devamlı ve mümkün olduğu kadar süratli, olmasını istemektedir. Zaten, umumiyetle modern, büyük kapitalist işletmelerin bizzat kendileri mukayese dahi kabul etmeyen bir bürokratik teşkilatlanma şekline sahiptirler. Çünkü işletmelerin sevk ve idaresi açıklığı, istikrarlılığı ve her şeyin üstünde sürati zaruri kılmaktadır. Bunun ise, çağımızın kitle haberleşme araçları ve bunlar arasında da bilhassa basın tarafından belirlendiğini söyleyebiliriz. Halkı ilgilendiren konularla, ekonomik ve politik gerçeklerin açıklanmasında sağlanan sürat, idarenin süratli tepkilerde bulunması baskısını doğurmuş bulunmaktadır. Bu gibi durumlarda idarenin optimum bir tepki sürati sağlayabilmesi, ancak kati bir bürokratik teşkilatlanma ile mümkündür. Ama bütün bunlardan daha mühimi bürokrasileşme, objektif ölçülere dayalı olan ihtisaslaşmış idari görevleri ifa edebilmek için bütün optimum yolları temin eder. Ferdi görevler özel bir eğitim görmüş vazifelilere dağıtılmıştır ki, bu vazifeliler görevlerinin uygulanması içinde bilgilerini daha da

¹¹⁰ SEVİL: s.81-82.

¹¹¹ SEVİL: s.85.

¹¹² MARSHALL: s.86.

derinleştirip, artırırılar. İşin veya görevin “objektif” ifası, şahıslara bakılmaksızın o iş veya görevin hesaplanıp, belirlenmiş kurallara göre dağıtılması manasına gelmektedir”¹¹³.

Esas olarak, ticari ve sınai kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişimiyle birlikte hemen her sahada ortaya çıkan girişimci grupların örgütlenme tarzlarındaki değişim ve gelişim, bürokratik örgütlenme tarzının yaygınlaşması ve gelişmesinden başka bir şey değildir. Bu örgütlenme tarzı yalnızca devlet katında değil, toplumsal yaşamın hemen her alanında söz konusudur. Bu bağlamda kilise, ordu, siyasi partiler, iktisadi teşebbüsler, hayır kurumları, özel cemiyetler, dernekler ve benzeri yapılanmalarda bürokratik örgütlenme tarzı geçerlidir¹¹⁴.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, bu örgütlenme tarzı, yalnızca kapitalist piyasa ekonomisinin geçerli olduğu ulus-devlet modellerinde değil, güdümlü ve planlı ekonominin geçerli olduğu sosyalist ulus-devlet modellerinde de egemen olmuştur. Zaten, gerek kapitalizm ve gerekse sosyalizm modern düşüncenin ve modernleşme sürecinin birer ürünü olan iki farklı ekonomik modellerdir. Ekonomik anlayış ve uygulamalar farklı olsa da, her ikisi de nihai tahlilde “rasyonel bürokrasi”ye dayanmaktadırlar. Nitekim Weber de bu gerçekliğe işaret etmiş ve çağdaş devletin siyasi rejiminin niteliği ne şekilde olursa olsun, bürokrasinin toplum ve devlet hayatında kök salması varsayımına dayandığını ileri sürmüştür¹¹⁵.

C. DEMOKRASİ-BÜROKRASİ: UZLAŞMA-ÇATIŞMA EKSENİ

Modernleşmenin, rasyonalizm, kapitalizm ve ulus-devlet gibi temel süreçlerinin doğal ve mantıksal bir sonucu olarak ortaya çıkan “modern bürokrasi” kavram ve olgusu ile, gene modernleşmenin doğrudan olmasa bile dolaylı bir sonucu olarak ortaya çıkan “demokrasi” kavram ve olgusu arasında iki yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bir yönüyle bu

¹¹³ WEBER, Max: “Bürokratik Teşkilatlanmanın Esasları”, Sosyoloji Yazıları, (Der. İhsan Sezal), Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1991, s.139.

¹¹⁴ WEBER: Bürokratik Teşkilatlanmanın Esasları, s.139.

¹¹⁵ SEVİL: s.88.

iki kavram arasında uzlaşma noktaları vardır, diğer yönleri itibariyle ise çatışma noktaları vardır. Her iki kavram ve olgu arasındaki bu iki yönlü ilişki biçimi, gerek geçmişte ve gerekse günümüzde birçok siyaset bilimcisi ve sosyolog tarafından incelenmiş ve buna ilişkin çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu konu günümüzde de güncelliğini korumaya devam etmektedir.

Bürokrasi ile demokrasinin uzlaşma noktalarından biri, bürokrasinin, akılcılığı; akılcılığın da riskli faaliyetlerde belirsizliği en aza indiren hesaplanabilirliği içermesi özelliğine sahip olmasıdır. Bürokrasinin bu “hesaplanabilirlik” özelliği ise kitle demokrasisini mümkün kılan temel bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira, bununla, hukuk önünde biçimsel düzeyde herkesin eşit duruma gelmesi, idarenin keyfi muamelelerini azaltan düzenleyici bir süreci ifade edecektir. Böylece, demokrasinin temel unsurlarından biri olan “eşitlik” ilkesine hayatiyet kazandırılmış olacaktır¹¹⁶.

Öte yandan, Weber’in de belirttiği gibi, halkın kendi yönetimine ilişkin alınacak kararların tümüne katılmasını öngören klasik “doğrudan demokrasi” modelinin çağdaş dünyada uygulaması teknik olarak mümkün değildir. Zira, bu model ancak küçük topluluklarda uygulanabilir. Dolayısıyla, modern zamanların kaçınılmaz bir özelliği olarak, modern devlette liderlik, bir azınlığın ayrıcalığı olmaktadır. Bu anlamda demokratik yönetimin gelişmesi ise, zorunlu olarak bürokratik örgütlenmenin ilerlemesine bağlı olmaktadır¹¹⁷.

Ayrıca, çağdaş demokratik toplum düzeninin vazgeçilmez unsurları olan “siyasi partiler”in bürokratik yapılanması dolayısıyla da, bürokrasi ile demokrasi kavramları buluşmaktadırlar. Weber tarafından “bürokratik makineler” olarak değerlendirilen siyasi partilerin varlığı, modern demokratik düzenin kaçınılmaz ve vazgeçilmez unsurlarını oluşturmaktadır. Siyasi partilerin demokratik siyasi hayat içinde kendinden beklenen fonksiyonları icra edebilmeleri, her şeyden önce bu kuruluşların bürokratik tarza örgütlenmelerine bağlıdır. Zira, siyasi partiler, siyasi uzmanlık ve inisiyatif sahibi olan

¹¹⁶ MARSHALL: s.86.

liderler tarafından yönetilmektedirler. Siyasi partilerin birincil hedefi siyasi iktidarı ele geçirmek suretiyle kendi programlarını uygulamak olduğuna göre, siyasi partilerin bu şekilde örgütlenmeleri ile demokratik yönetim arasında bir ilişki vardır demektir¹¹⁸.

Demokrasi ile bürokrasi arasındaki bu uzlaşma noktalarına karşın, her iki kavramın doğası gereği, aralarında kaçınılmaz gerilim noktaları da vardır. Bu gerilim noktalarının başında, demokrasi kuramının, “seçilmişler”in (siyasiler) “atanmışlar”a (bürokratlar) üstünlüğü ilkesine dayalı olması gelmektedir. Bürokrasinin profesyonelliğe dayanmasına bağlı olarak hareket alanının geniş olması, bunun da siyasilerin yönetim konusundaki güç ve etkisini zayıflatıcı bir sonuç doğurmaktadır¹¹⁹. Oysa, demokrasi kuramı, halkın yönetimine ilişkin kararların, ancak halkın temsilcileri aracılığıyla alınmasını öngörmektedir. Siyasilerin bütün teknik konularda bilgi sahibi olmaları mümkün olmadığına göre, ister istemez siyasiler teknik bilgi sahibi bürokrat/ teknokratlara başvuracaklardır. İşte bu noktada aralarındaki gerilim de başlamaktadır.

Nitekim, Weber de, demokrasi ile bürokrasi arasında temel bir çelişkinin varlığını ileri sürmekte ve uzmanlık ve bilgi sahibi olan bürokrasinin siyasi iktidar karşısında güç kazanmasına dikkat çekmektedir. Weber, bürokrasinin bu özelliği dolayısıyla, her zaman için “zayıf siyasi iktidarları” tercih edeceğini ifade etmektedir¹²⁰. Öyle ki, Weber, eğitilmiş uzmanlar yetiştirmeye eğilimli olan bürokrasinin, kendi kendini besleyen bir “kast” olarak ortaya çıkabileceği uyarısında bulunmaktadır¹²¹.

Ayrıca, bürokrasinin, sahip olduğu üstün uzmanlık bilgisi ve profesyonel yapısı dolayısıyla, siyasiler tarafından denetlenmesi de çok güçleşmektedir. Bürokrasinin yaptığı eylem ve işlemlerden dolayı, halka hesap verme durumunda olan siyasilerin sorumlulukları söz konusu olduğundan, bürokrasinin denetlenmesi demokratik devlet yönetimi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenledir ki, siyasiler, çoğu kez, bürokratları kendi amaçları

¹¹⁷ SEVİL: s.91.

¹¹⁸ SEVİL: s.91.

¹¹⁹ SARGUT, Selami: “Devlet ve profesyonellik”, Radikal, 1 Nisan 2002.

¹²⁰ SEVİL: s.92.

açısından denetlenemez ve yönetilemez olarak görmektedirler¹²². Bu ise, siyasiler ile bürokratlar arasında sürekli bir gerilim nedeni olmaktadır.

II. OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN / BATILILAŞMASININ ÖZGÜN YAPISI İÇİNDE BÜROKRASI

Günümüzde, modernleşme kuramı üzerine yapılan tartışmalarda farklı modernlik tasavvurlarının var olduğu ileri sürülmektedir. Bu bağlamda tek tip bir modernlik yerine, farklı modernliklerin mevcut olduğu savunulmaktadır. “Batı-tipi modernlik” ile “Batılı olmayan toplumların modernlikleri” ayrımı yanı sıra; bu her iki modernlik de kendi içinde çeşitli modernlik tiplerine ayrıştırılmaktadır. Osmanlı modernleşmesi, Batılı olmayan modernleşme modelinin kendisine özgü nitelikleri olan bir alt kategorisini oluşturmaktadır. Buna göre, Osmanlı modernleşmesi de, tıpkı diğer modernleşme kategorileri gibi, benzerlerinden kimi yönleri itibarıyla farklılaşmakta ve kendine özgü bazı özellikler taşımaktadır.

Yukarıda (birinci bölümde), Osmanlı klasik toplumsal-siyasal örgütlenme modelini irdelemeye çalışırken, bu modelde egemen olan “patrimonyalizm”in hem klasik yapılanmanın rengini belirlediğini ve hem de Osmanlı modernleşmesi üzerinde belirleyici olduğunu söylemiştik. Gerçekten, klasik Osmanlı modelini niteleyen “patrimonyalizm”, Osmanlı modernliğinin içeriğinin, yöneliminin ve genel özelliklerinin şekillenmesinde temel belirleyici olmuştur. Zira, birinci bölümde de belirttiğimiz gibi, Osmanlı patrimoniyal sistemi merkeziyetçi bir karakter taşımakta ve hemen her türlü yapılanma mülkün sahibi olan padişahın merkezi konumu dikkate alınarak gerçekleştirilmektedir. Değişime dirençli olan klasik Osmanlı sistem, nizam-ı alem içinde işleyen bir daire-i adalet kurgusuna dayanmaktadır. Değişime dirençli olan bu sistemde, padişahın ve onun temsil ettiği merkezi otoritenin varlığını sorgulayacak ya da bu otoriteye rakip olabilecek bütün potansiyel güç odakları, oluşturulan merkeziyetçi sistem sayesinde denetim altına alınmaktadır. Bu sistem,

¹²¹ MARSHALL: s.86.

merkez karşısında ve dışında hiçbir sivil oluşumun meydana gelmesine müsaade etmediğinden dolayı, bu yapılanma içinde yegane güç sahibi bürokratik nitelikli merkezi otorite olmuştur.

Klasik Osmanlı toplumsal-siyasal örgütlenme şeması içinde yegane güç sahibinin merkezi otorite olmasından dolayı, Batılı toplumların aksine, toplumsal değişim ve dönüşümün tek başına devlet eliyle yürütülmek zorunda kalınmıştır. Bir başka anlatımla, Osmanlı'nın klasik yapısının bozulmaya ve sistemin çökmeye başlamasıyla birlikte, bozulan ve çökmeye başlayan sistemi yeniden diriltme ya da dünyada yaşanan gelişmelere uyarlama görevi tek başına merkezi otoriteyi elinde bulunduran bürokratik yapıya düşmüştür. Çünkü, toplumsal değişim ve dönüşümü gerçekleştirecek başka bir güç odağı yoktur. Zira, klasik Osmanlı sistemi bütün potansiyel güç odaklarının ortaya çıkmasının engellenmesi üzerine kurulmuştur. Bu nedenle, Batı'da toplumsal değişim ve dönüşüm genel olarak devlet ve sivil toplum unsurlarının kimi zaman çatışması ve kimi zaman da uzlaşması sonucu birlikte gerçekleştirilmesine karşın, Osmanlı'da bu görev tek başına sivil toplumun mevcut olmadığı bir ortamda, devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı klasik yapılanması ile Osmanlı modernleşmesi arasındaki ilişkiye kısaca ve kabaca bu şekilde değindikten sonra, Osmanlı modernleşmesinin özgün yapısına ve bu yapı içindeki bürokratik özelliklere ana hatlarıyla bakmakta yarar vardır.

Osmanlı Devleti'nin klasik düzeninin (nizam-ı alemin) bozulmaya başlamasıyla birlikte yaşanan gerileme sürecinde, gerilemeyi durdurmak ve tekrar eski düzeni geri getirebilmek amacıyla, padişahın emriyle kimi yüksek bürokrat ve görevliler padişahlara lahiyalar sunarak çeşitli çözüm önerilerinde bulunmuşlardır. Burada dikkat çeken bir husus, gerilemenin yalnızca merkezi otorite tarafından algılanması ve gene bu otorite tarafından bu gerilemeye bir çare aranmasıdır. İkinci bir husus, çözümün bürokratlar eliyle üretilmeye çalışılmasıdır. Gerilemeyi durdurma, eski sistemi ihya etmeye yönelik çözüm önerileri, "Batı rönesans'ından farklı olarak, ilhamını yeni bir tip toplum modelinden, farklı bir

¹²² SARGUT, Selami: "Devlet ve profesyonellik", Radikal, 1 Nisan 2002.

‘paradigma’dan’¹²³ almamıştır. Zaten, klasik Osmanlı yapılanması içinde başka türlü olması da mümkün değildir. Nitekim, 17. yüzyılın ortalarında başlayıp 18. yüzyılın sonlarına kadar devam eden süreç içerisinde ileri sürülen önerilerin ve girişimlerin temel özelliği, çözümün geçmişe yönelik oluşudur¹²⁴. Osmanlı toplum yapısında gözlenen çözülmeyi geçmişe dönük olarak önlemek isteyen bu anlayışın başarısız olmasından sonra, Batı’nın örnek alınması suretiyle çözüm üretilmesi arayışına girilmiştir. İlk olarak -sınırlı bir biçimde de olsa- “Lale Devri”nde yeşermeye başlayan bu anlayış, III. Selim döneminde daha da güçlenerek uygulama olanağına kavuşmuştur.

Demek ki, Osmanlı Devleti’nin gerileme sorununa bir çözüm getirmek amacıyla ortaya çıkan batılılaşma/modernleşme düşüncesi, Osmanlı yönetici sınıfının ürettiği bir çözüm biçimidir. Bu modernleşme, bu sürecin gereği olan reformları başlatan ve yürüten yönetici sınıf tarafından, Batının belirli bazı kurumlarının alınması ve böylece imparatorluğun yıkılmasının önüne geçmek anlamında algılanmaktadır¹²⁵. Gerek bu algılama biçimi ve gerekse devleti kurtarma çabalarının ürünü olan Batı’ya dönük yenilik hareketlerinin yönetici sınıftan gelmesi, Osmanlı iktidar yapısının doğurmuş olduğu bir sonuçtur. Osmanlı iktidar yapısı, toplumun doğal gelişiminde ortaya çıkabilecek ve merkezi otoriteye karşı koyabilecek her türlü bağımsız gelişmeyi engellemiş olduğundan, Batı’da burjuvazinin gerçekleştirdiği değişim ve dönüşümü Osmanlı’da yegane güç sahibi olan yönetici sınıf gerçekleştirmeye çalışmıştır¹²⁶. Padişah ve üst düzey bürokratlardan oluşan yönetici sınıfın bu öncülük işlevi, bir taraftan İmparatorluğun gerçek sahipleri olarak taşıdıkları sorumluluğun, diğer taraftan da sahip oldukları üstün ve ayrıcalıklı konumlarını devam ettirebilmenin bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu özelliği itibariyle Osmanlı modernleşmesi Batılı olandan farklılaşmaktadır. Zira, modernleşme hareketleri, toplum açısından, üretim güçlerinde kapitalist bir gelişmeye bağlı olarak büyüyen yeni bir iç sınıf olmaksızın ya da genel olarak sivil toplum unsurları

¹²³ TİMUR: Osmanlı Kimliği, s.86.

¹²⁴ TİMUR: Osmanlı Kimliği, s.86.

¹²⁵ ÇAYLAK: s.167.

¹²⁶ TİMUR: Osmanlı Kimliği, s.193.

olmaksızın gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı toplumunda, Batı ülkelerinde olduğu gibi bir “sivil toplum” ve bir “milli burjuvazi” sınıfı ortaya çıkmadığı için bunların işlevlerini bürokrasi üstlenmiş ve modernleşme yukarıdan aşağıya doğru bir hareketle gerçekleştirilmek durumunda kalmıştır.

Modernleşme çabalarının sivil toplumun yokluğunda ve buna bağlı olarak iç dinamiklerin olmadığı bir ortamda tamamen devlet eliyle yürütülmeye çalışılması, Osmanlı modernleşmesine özgü bir başka özelliği gündeme getirmektedir. Bu özellik, modernleşmenin yukarıdan aşağıya; yani tepeden inmeci yöntemlerle gerçekleştirilmiş olmasıdır. Osmanlı modernleşmesinin “tepeden imcecilik” özelliği, kendisinden sonra gelen Cumhuriyet modernleşmesinde de etkili ve belirleyici olmuştur.

Osmanlı reformculuğunun ya da modernleşmesinin yukarıda anlatılmaya çalışılan özellikleri dikkate alındığında, bu modelin, Batı’daki klasik modernleşme modelinden çok farklı olduğu anlaşılmaktadır. Klasik Batılı modernleşme, uzun bir tarihsel süreç içerisinde kendiliğinden gerçekleşen “organik gelişme” modeline denk düşmektedir. Batılı olmayan modernleşme ise, Batı gelişmesi karşısında “uyarılmış gelişme” modelidir. “Savunmacı modernleşme” olarak da kavramlaştırılan bu gelişme türünde, kendi doğal gelişimine bırakılmamış bir toplumun tepeden inmeci (yukarıdan aşağıya) bir yöntemle değişime zorlanması söz konusudur. Bunun doğal sonucu, modernleşmenin merkeziyetçi bir karaktere sahip olmasıdır¹²⁷. Dış dünyanın uyardığı ve merkeziyetçi bir karaktere sahip bu modernleşme anlayışının ürünü olan reformlar, köklü yapısal değişiklikleri içermemiş; genellikle askeri alanla sınırlı, yüzeysel ve parçalı önlemler getirmiştir¹²⁸.

Osmanlı modernleşmesinin iç dinamiklerin tetiklemesiyle değil de tamamen dış dinamiklerin ürünü olması, buna bağlı olarak modernleşme çabalarının merkezi otoriteyi elinde bulunduran güçler aracılığıyla ve tepeden inmeci yöntemlerle yürütülmesi, bu modernleşme modelinin “bürokratik” niteliğini ortaya koyması açısından yeterli bir veri

¹²⁷ TUNAYA: s.211.

oluşturmaktadır. Zaten böyle bir modernleşme modeli, kaçınılmaz olarak bürokrasi merkezli olmuştur. Öyle ki, modernleşme çabaları bürokratlar eliyle yürütülmüş, bu çabalarda bürokratik öncelikler dikkate alınmış ve son olarak bürokratik araçlar kullanılmıştır.

Modernleşmenin sürdürülmesinin bürokratik araçlarının başında, değişim ve dönüşümün “kanunlar” aracılığıyla gerçekleştirilmesi olmuştur. Klasik Osmanlı yönetim anlayışında olduğu gibi, modernleşme sürecinde de, bu hukuk-siyaset anlayışı egemen olmuştur. Gerçekten, çıkarılan kanunnameler ve fermanlar aracılığıyla toplumsal sorunları çözmek ve geleneksel kurumları ve değerleri korumak, Osmanlı yönetim geleneğinde sık başvurulan bir yöntem olmuştur. Aynı şekilde, modernleşme sürecinde de “kanunlar” çıkarmak suretiyle değişim ve dönüşüm gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu yöntem o kadar etkili olmuştur ki, Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile başlayan, Islahat Fermanı ve Kanun-u Esasi’nin ilanı ile devam edip Cumhuriyetin kuruluşundan sonra da sürdürülen süreç içerisinde sorunların çözümü ve yenileşme adına bir dizi kanun, ferman, tüzük, nizamname ve anayasa kabul edilmiştir. Bütün bu hukuki düzenlemeler ağırlıklı olarak bürokratik kesim tarafından çıkarılmış ve bunlar tarafından yürütülmüş ve yine bu kesimin sistem içindeki konumlarını koruma ve güçlendirme işlevi görmüşlerdir. İnsel’in deyişiyle, “bu bürokrasi, meşrulaşmak için sırtını ayrıntılı bir hukuksal düzene dayamıştır”¹²⁹.

III. MODERNLEŞME SÜRECİNDE BÜROKRASİNİN ETKİNLİĞİ

A. ERKEN MODERNLEŞME DÖNEMİ

1. III. Selim Dönemi

Osmanlıları batılılaşmaya/modernleşmeye iten en önemli uyarıcı etken, Batının askeri üstünlüğü olmuştur. Bir başka anlatımla, Osmanlı ordusunun savaş meydanlarında aldığı yenilgiler ve Batılı orduların gösterdiği başarılar, Osmanlı Devleti’ni zorunlu olarak

¹²⁸ BOZDEMİR, Mevlut: “Ordu Siyaset İlişkileri”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.2649.

bir arayışa itmiştir. Demek ki, arayış ilk olarak askeri alanda başlamıştır. Devletin gerileme ve çöküşünü, askeri yenilgilere bağlayan bir anlayışın egemen olduğu bir toplumda, Batı'daki gelişmelerin savaşlar aracılığıyla algılanmasını normal karşılamak gerekir. Bu nedenle ilk yenilik çabaları hep askeri alanda odaklaşmıştır¹³⁰. Buradan da anlaşılacağı gibi, modernleşme/batılılaşma, askeri bürokrasinin öncelikleri dikkate alınarak ve bu alanla sınırlı olmak üzere başlatılmıştır.

Nitekim, III. Selim'in "Nizam-ı Cedit" denemesi, bunun en belirgin ifadesini oluşturmuştur. Osmanlı-Türk batılılaşma/modernleşme hareketinin babası ve devlet içindeki genel reformların temsilcisi olarak telakki edilen III. Selim de, güçlü bir ordu olmaksızın devletin güçlü olamayacağı, güçlü bir ordunun da ancak gelir kaynaklarının denetimiyle mümkün olacağı görüşünden hareketle, gelir kaynağı olan tebaanın adalet ve refah içinde yönetilmesi gerektiği inancından hareket etmiştir. Bu görüş, bilindiği gibi, geleneksel Osmanlı yönetim anlayışını şematize eden "daire-i adalet"ten başkası değildir.

III. Selim döneminde egemen olan bu geleneksel düşünceye rağmen, alınan tedbirler, gelenekselcilikten çok uzak bir uygulama niteliğinde olmuştur¹³¹. Gerçekten, dönemin ileri dini ve sivil bürokratları tarafından hazırlanan lâhiya (rapor) larda yer alan öneriler doğrultusunda siyasi, idari, adli, askeri ve diplomatik alanlarda bir reform hareketi başlatan III. Selim'in amacı, sistemi modernleştirmek suretiyle, merkezi devletin gücünü hem dışarıya karşı, hem de içeride güçlenen yarı bağımsız "ayan"'a karşı artırmak olmuştur¹³². Bu amacına ulaşabilmek için tasarlanan reformların geleceği, güçlü bir ordunun kurulmasına bağlanmıştır. Dış ve iç güvenlik sağlanmadan diğer reformların gerçekleştirilemeyeceği inancı gerek padişah katında ve gerekse yönetici sınıf nezdinde kabul görmüştür. Bu açıdan askeri reformlar, diğer alanlarda gerçekleştirilmesi düşünülen reformların bir çeşit öncüsü ya da ön koşulu olarak görülmüştür.

¹²⁹ İNSEL: s.114.

¹³⁰ BERKES, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Yayınları, Ankara, 1973, s.42-43; KONGAR: s.72.

¹³¹ ÇAYLAK: s.180.

¹³² ZURCHER, Erik Jan: Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.40; İNALCIK: s.49; ERDOĞAN, Mustafa: Modern Türkiye'de Anayasalar ve Siyasi Hayat, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997, s.18.

Bu amaçla, III. Selim döneminde ilk olarak “Nizam-ı Cedit” adıyla Batı yöntemlerine göre eğitilmiş ve donatılmış yeni bir askeri örgüt oluşturulmuştur. Yeniçerilerin bu şekilde bertaraf edilmesiyle, artık Osmanlı reform çabaları, gittikçe artan bir şekilde, Osmanlı yönetiminin düzenlenmesi ile ilgili bir hale gelmiştir. Bu durum, Avrupa başkentlerinde vazife görürken Batılı devletlerin idari yapılarını yakından tanıyan belli başlı diplomatların, yönetimde gittikçe artan bir şekilde nüfuz kazanmaları sonucunu doğurmuştur. Bu reformcu nesil, ulema ve askeri sınıf gibi Osmanlı Devleti’nin asırlık bürokrasisini oluşturan sınıfların dışında üçüncü bir sınıfı oluşturmuştur. Eğitimleri, “kul” sistemi içinde yetişen askeri zümreden de, resmi dini eğitim veren mekteplerden (medreselerden) yetişen ulemadan da farklı olarak, devlet bürolarında edinilmiş pratik bir eğitim olmuştur. Ayrıca, diplomaside ve maliyedeki hizmetleri ile ön plana çıkan bu bürokratlar, bundan böyle reformların arkasındaki en önemli itici güç olmuşlardır¹³³.

III. Selim’in “Nizam-ı Cedit” girişimi, ulema-yeniçeri ittifakı karşısında yenik düşmüş olmasına karşın¹³⁴, gerçekleştirilen askeri reformlar, daha sonraki dönemlerin bürokrat insan tipini ve devletin bürokratik yapısını etkileyen önemli sonuçlar doğurmuştur. Batı tipi yeni ordu birliklerinin kurulması evresinde askeri alanda Osmanlı-Fransız işbirliğinin geliştirilmesi, Batı uygarlığını tanıyan, en az bir Batı dili bilen bir subaylar heyetinin oluşmasına yol açmıştır¹³⁵. Böylece, Osmanlı ülkesinde ilk defa olarak Batı’ya dönük bir asker-aydın tipi ortaya çıkmıştır.¹³⁶ Ayrıca bu dönemde Batılı ülkelerle diplomatik temaslar kurulması ve bu ülkelere genç Osmanlı bürokratlarının gönderilmesi de Batı düşüncesinin tanınmasına yol açmış; asker-aydınların yanı sıra, Batılı değerlerle tanışmış bir sivil-aydın tipi oluşmaya başlamıştır. Bu gelişmeler, her iki sınıfın Tanzimat ve Meşrutiyet gelişmelerinde başrolü oynamalarını mümkün kılmıştır¹³⁷.

¹³³ ÇAYLAK: s.182-183.

¹³⁴ III.Selim’in reformlarının can damarı olan askeri reform, başta yeniçeriler olmak üzere, esnafın, ulemanın ve İmparatorluk içerisinde güçlenmeye çalışan ayan’ların çıkarlarını zedelediğinden bu kesimlerin muhalefetine uğramış; bu muhalefet odağının desteğiyle gerçekleşen Kabakçı Mustafa ayaklanmasıyla tahttan indirilen III.Selim’in yerine IV.Mustafa getirilmiş (1807) ve Nizam-ı Cedit ordusu dağıtılmıştır (1808). Bkz. TANÖR, Bülent: Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), Gözden Geçirilmiş 3.baskı, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s.28; ZURCHER: s.43-44.

¹³⁵ LEWIS: s.60-61; ZURCHER: s.42.

¹³⁶ TANÖR: s.27.

¹³⁷ TANÖR: s.28.

2. II. Mahmut Dönemi

III. Selim'i izleyen II. Mahmut da, devletin içinde bulunduğu krizden çıkabilmesi için, Batı'nın örnek alınmasına inanıyordu. Bu inancını gerçekleştirmek için, merkezi iktidarı ve bu iktidar yapısı içinde kendi konumunu güçlendiren girişimlerde bulundu. Bu amaçla önce mahalli derebeylerin direnişi kırıldı ve kendisini iktidara getiren yarı bağımsız ayan etkisiz hale getirilerek siyasal birlik sağlandı. Bu aşamadan sonra ikinci büyük darbeyi, özerkleşen askeri güce indirdi; Yeniçeri ocağını kaldırdı (Vak'a-i Hayriye, 1826) ve yerine "Asâkir-i Mansure-i Muhammediye" adıyla Batılı tarzda bir askeri örgüt kurdu. Öte yandan, "Seraskerlik" kurumunu oluşturarak bu yeni ordu üzerinde sivil denetimi sağlayacak ilk yapısal değişikliği gerçekleştirdi. Bunu, ulemanın denetim altına alınması çabaları izledi. Böylece, sultanın iradesine meydan okuyacak hiçbir grup kalmamıştı. Artık, merkezi devlet aygıtını çağdaş temeller üzerinde yeniden yapılandırmanın önü açılmıştı.

III. Selim döneminde başlatılan askeri reformların ardından, Osmanlı'nın "Büyük Petrosu" olarak adlandırılan II. Mahmut; askeri¹³⁸, idari, mali, adli ve dini alanlarda bir dizi reform gerçekleştirerek devlet yönetimine bir düzen getirdi. Çağdaş hükümet anlayışına uygun bir biçimde bakanlıklar düzenini kurdu. Sürekli çalışan danışma ve karar organları oluşturdu: Askeri konularda Dar-ı Şura-yı Askeri, adli alanda Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, idari alanda ise Dar-ı Şura-yı Babîâli kuruldu¹³⁹. Bütün bu reformların sonucu olarak, yeni kurulan devlet dairelerinin ve bu dairelerde çalışan memurların (sivil bürokrasinin) önemi artmaya başladı.

II. Mahmut döneminde Osmanlı bürokrasisinin biçimsel yapısı göreceli değişmiştir. Bürokrasiye giriş, yükseliş ve statüler belirli kurullara ve ilkelere bağlanmıştır.

¹³⁸ II. Mahmut döneminde askeri alanda yapılan yenilikleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Yeniçeriliğin kaldırılmasından hemen sonra Batı usulü askeri bir okulun açılması (Hendeseane, 1826); sonradan "Harbiye Nezareti"ne dönüşecek olan "Seraskerlik" teşkilatının kurulması ve bu yolla ordu üzerinde denetimin gerçekleştirilmesi; ordu için bir yönetmelik hazırlanması; askeri eğitim görmek amacıyla Paris'e askeri öğrenci gönderilmesi (1827); modern tıbbın öğretildiği askeri tıp okulunun kurulması (1827); askeri müzik okulunun açılması (1831); modern askerlik bilgisine dayalı subay yetiştirmek amacıyla "Mekteb-i Ulum-i Harbiye" adlı askeri okulun açılması (1836).

¹³⁹ TANÖR: s.50.

Başbakanlık, Bakanlıklar, memuriyet kademeleri, kıdem esasları gibi konularda reformlar yapılmış ve bürokrat yetiştirmek amacıyla yeni okullar açılmıştır. Bu okulların açılmasındaki en büyük amaç, sivil bürokratik eğitimi sağlamak ve modernleşen devlet ve toplum yapısının gereksinmelerini karşılayacak yeni unsurları yetiştirmek olmuştur. Bu okulların açılmasından ve eğitime başlamasından sonra Osmanlı bürokrasisini diğer toplumsal gruplardan ayıran temel kriterlerden biri, eğitim olmaya başlamıştır. Artık yönetimde yavaş yavaş Weber'in tanımladığı modern “yasal-ussal” bürokrasi yaygınlaşmaya başlamıştır. Bürokraside meydana gelen değişikliklerle birlikte, Osmanlı bürokrasisinin güçlü patrimonyal özellikleri varlığını devam ettirmiş; ancak, buna rağmen yasal-ussal özellikler de kazanmaya başlamıştır. Dolayısıyla, bürokrasi bir bütün olarak düşünüldüğünde, bu dönemi, “hukuki-patrimonyal” olarak nitelendirmek doğru olacaktır¹⁴⁰. Bir başka anlatımla bu dönemde hem bir yandan geleneksel patrimonyal bürokrasi ve hem de modern “yasal-ussal” bürokrasi birlikte var olmayı sürdürmüşlerdir. Zaten bu dönemin en belirgin özelliği de, her alanda kendini gösteren “düalist” niteliğidir.

II. Mahmut'un, batılılaşma/modernleşme çabalarında bürokrasiye ağırlık vermesi, düşünülen değişim ve dönüşümün öncüsü olacak önder kadroyu yetiştirmek arzusuna dayanmıştır. Kaldı ki, böyle bir politikanın izlenmesi kaçınılmaz olarak gelişmiştir. Zira, modernleşme politikalarının yürütülebilmesinin kurumsal gereklerinden biri merkezileşmiş, yaygın, hiyerarşik, otoriter ve yasal bir rasyonel bürokrasinin varlığıdır. Bu niteliklere sahip bir bürokrasinin varlığı, yalnızca Osmanlı gibi “geç modernleşmiş toplumlar” için değil, Batılı toplumlar için de bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı gibi bir toplumda ise, bu genel gerekliliğin dışında, ayrıca bu modernleşme modeline içkin olan bir zorunluluk olarak da böyle bir bürokrasinin oluşturulması söz konusu olmuştur. Nitekim, merkezde biçimlendirilen modernleşme politikalarının ve bunların gereği olarak gerçekleştirilmeye çalışılan reformların ülkenin her yerinde standart bir biçimde uygulanabilmesi, ancak bu niteliklere sahip bir bürokrasiyle mümkün olmuştur. İşte, bu niteliklere (yasal-ussal) sahip bürokrasinin temelleri II. Mahmut döneminde atılmaya başlanmıştır.

¹⁴⁰ SEVİL: s.102-104.

II. Mahmut döneminde çeşitli alanlarda gerçekleştirilen reformlar bir bütün olarak incelendiğinde, bu reformların da, tıpkı III. Selim döneminde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı çöküşü durdurabilmenin ve merkezi otoriteyi tekrar güçlendirebilmenin politik araçları olarak ortaya çıktıkları görülmektedir. Gerçekleştirilen yenilikler içerisinde askeri reformların merkezi bir konuma sahip olması bunu doğrulamaktadır. Nitekim II. Mahmut da, tıpkı III. Selim gibi, modern bir ordunun kurulması yoluyla merkezi otoriteyi güçlendirmek istemiştir. Onun bütün reformları, bu amacı gerçekleştirmenin birer araçları olarak ortaya çıkmıştır. Gerçekten, yeni bir ordunun kurulması, yeni mali kaynakların yaratılması demektir; yeni mali kaynakların yaratılması etkin bir vergilendirmeyi gerektiriyordu; etkin bir vergilendirme de modern ve güçlü bir merkez ve taşra bürokrasisinin oluşturulmasına bağlıydı; merkezi otoritenin ihtiyaç duyduğu bürokratların yetiştirilmesi ise yeni eğitim kurumlarının açılmasını zorunlu kılmaktaydı¹⁴¹. Nitekim, bu dönemdeki reformlar, hep bu birbirine bağlı zorunluluklar silsilesini izleyerek gerçekleştirildi.

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki, bütün bu reform çabalarının arkasında yatan temel nedenlerden biri, güçlü bir “bürokratik imparatorluk”u ayakta tutabilmek olmuştur. Nitekim bu reformların uygulamaya sokulmasıyla birlikte oluşmakta olan yeni seküler “sivil bürokrasi”nin sistem içindeki konum ve işlevi giderek artmaya başlamıştır.

B.TANZİMAT MODERNLEŞMESİNDE SİVİL-BÜROKRASİNİN EGEMENLİĞİ

“Gülhane Hatt-ı Hümayunu”¹⁴²nun ilanıyla (3 Kasım 1839) başlayan Tanzimat döneminin en temel özelliği “yasacılık”tır. Farklı bir deyişle, modernleşme/batılılaşma çabalarının gereği olan reformların, çıkarılacak yeni yasalarla gerçekleştirilmesi ve reformun yapıldığı alanlarda yaşanan sorunları çözme anlayışı bu dönemde egemen olmuştur. Bu anlayış, çok açık bir biçimde, kendisini ilan edilen Ferman’da ifade etmiştir. Ferman, İmparatorluğun çöküşünü durdurmak ve yeniden güçlü bir hale gelebilmek

¹⁴¹ ZURCHER: s.63-64.

amacıyla, çeşitli alanlarda yasalar yapılmasını vaat etmiştir. Yapılacak olan bu yasalar ile, uyrukların can ve mal güvenliğinin sağlanacağı, iltizam usulü kaldırılarak yerine düzenli bir vergi sistemi getirileceği, askerlik hizmet ve süresinin bir düzene sokulacağı, zorallım (müsadere) yönteminin yürürlükten kaldırılacağı, yargılama yapılmadan ölüm cezaları verilemeyeceği taahhüt edilmiştir.

Ferman'da, eksik de olsa, temel hak ve hürriyetlerin bir kısmına yer verilmesi ve bu Ferman'ın Padişah tarafından imzalanmasıyla, Padişahın kendi iktidarını tek taraflı iradesiyle sınırlaması gibi özellikleri dikkate alındığında, bu Fermanın, Türk anayasacılık hareketleri tarihinin ilk anayasal belgesi olduğunu ortaya koymaktadır. Kuşkusuz, bu belge Batılı anlamda gerçek bir anayasal belge olma niteliğine sahip değildir. Ancak her şeye rağmen, kısmen de olsa hak ve hürriyetlere yer vermesi ve Padişahın bizzat bu Ferman hükümlerine uyacağını taahhüt etmiş olması, Osmanlı'daki anayasacılık hareketleri açısından büyük önem taşımaktadır.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı öncesinde yaşananlar ile ilanı sonrası ortaya çıkan tablo incelendiğinde, bu Ferman'ın esas itibarıyla, yeni ve güçlü bir biçimde ortaya çıkmakta olan sivil bürokrasinin, aslında kendi haklarını belirlemek ve korumak amacıyla ilan edildiği görülmektedir¹⁴³. Nitekim, bu fermanla elde ettikleri güvenceler sayesinde ki, sivil bürokratlar, kendilerini padişahın değil Devletin hizmetlisi gibi görerek, modernleştirici reformların önderliğini üstlenebilmişlerdir. Bu yönüyle Tanzimat dönemi, kendinden önceki dönemden ayrılmaktadır. Zira, Tanzimat'tan önceki dönemde gerçekleştirilen reformlar doğrudan padişahlardan geldiği halde, Tanzimat reformları, Batı etkisinde yetişen sivil bürokratlar tarafından yönlendirilmiştir.

Modernleştirici önderler olarak sivil bürokratların çabalarıyla bu dönemde birçok ferman çıkarılmış, çağdaş bir bürokrasinin oluşturulması için önemli adımlar atılmış, hukuk ve kültür alanında yenilikler getirilmiştir. Bu yenilikler, bürokraside "yasal-ussal"

¹⁴² Gülhane Hatt-ı Hümayunu hakkında geniş bilgi için bkz. TANÖR: s.64-70; LEWIS: s.106-109.

¹⁴³ MARDİN: Türkiye'de Toplum ve Siyaset, s.107; ZURCHER: s.80; AVCIOĞLU: s.81.

özelliklerin yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Özellikle personel rejiminde gerçekleştirilen birtakım değişikliklerle bürokrasinin “gayri şahsiliği”nin sağlanmasına yönelik önemli adımlar atılmıştır. Sözgelimi, devlet memurlarının aylıklarının yeterli düzeye çıkarılması ve böylelikle rüşvetle mücadele yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı’da ilk kez kamu görevlilerine “fixed maaş” ödeme sistemi getirilmiştir. Görevine uygun bir eğitim ve maaş sistemine kavuşan memurlar, Padişapta toplanan devlet gücünü paylaşmaya başlamıştır¹⁴⁴. Bu durumun (yetki sorumluluğunu paylaşmanın) nedeni, daha ziyade, modern devletin bir gereksinimi ve tezahürü olan sistem içerisinde fonksiyonel farklılaşmanın tedricen ortaya çıkmasıdır. Sorumluluğu paylaşmadaki bir diğer amaç, artan yenilgi ve kayıpların sorumluluğunun tek kişi (siyasi otorite) tarafından paylaşılamayacak kadar ağırlaşması ve dolayısıyla, ortak sorumluluk prensibi benimsenerek yetkiler de alt kademe ve birimlere dağıtılmaya başlanmıştır.

Tanzimat Fermanı’nda yer alan “can, şeref ve mal güvenliği” garantisi, klasik Osmanlı yönetim geleneğinde var olan keyfi cezaların ve müsadere uygulamalarının kaldırılmasını ima ettiğinden, memur güvencesi açısından oldukça önem taşımaktadır. Zira, bununla sivil bürokratların kendi statülerini ve güvenliklerini korumaları nispeten güvence altına alınmış olmaktadır. Bu bağlamda, çeşitli yazarlar, gerek Tanzimat Fermanı’ndaki bu düzenleme ve gerekse daha sonraki dönemlerde çıkarılan kanunlar demetiyle, bürokrasinin kendi zümresel çıkarlarını korumanın amaçlandığını ileri sürmüşlerdir¹⁴⁵.

Gerçekten, yakından incelendiğinde, Ferman’ın, özel olarak Bab-ı Ali memurlarının hayat ve servetlerini güvence altına almaya yönelik olduğu görülmektedir. “Ferman esas olarak, gitgide devlet yönetiminde vazgeçilmez hale gelen Osmanlı “kalemiyesi”ne, Bab-ı Ali bürokratlarına, daha geniş yetkiler vermeyi hedeflemişti... Fermanın ilanı ile beraber, daha önce Osmanlı yüksek memurlarına uygulanan “servetlerin müsaderesi” ve “siyaseten katl” mekanizması da ortadan kaldırılmıştı ki, bu durum, çok sayıda yüksek bürokratin hatırı sayılır bir servet biriktirmelerine yaramıştı... Tanzimat döneminde hükümdarın kulları

¹⁴⁴ SEVİL: s.105.

¹⁴⁵ SEVİL: s.105; ÇAYLAK: s.187-188.

olmaktan çıkarak devletin hizmetkarları haline gelen bürokratlar, kendilerini Osmanlı Devleti'ni inkırazdan kurtaracak yegane güç, oldukları noktasında görmeye başlamışlardır¹⁴⁶.

Tanzimat'la birlikte, merkezin taşra üzerindeki denetimi artırılmış; ayrıca, yönetim sisteminin birbirinden kopuk olan ögeleri birleştirilmeye, daha fazla bir merkeziyetçi yönetim yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultudaki çabalar, İmparatorluğun toplumsal mozaïği göz önüne getirildiğinde, bütünleşmeyi sağlamak noktasında zorluklarla karşılaşmaktaydı. Çünkü, Osmanlı toplumu “organik dayanışma” içinde bulunan bir toplum değildi. Böyle bir toplumsal yapı içinde, merkezi bir değerler sistemi etrafında toplumun birleştirilmesi ve bunu sağlayacak olan bürokrasinin bu doğrultuda düzenlenmesi güçlükler yaratmaktaydı. Bu sorunu çözmek amacıyla, merkez ve taşra seviyesinde gerçekleştirilen yönetim organlarının örgütlenmesinde Fransız modeli esas alınmıştı¹⁴⁷. Böyle bir merkeziyetçi modelin Fransa'dan alınmasının temel nedeni, tıpkı klasik dönem Osmanlı yönetim anlayışında olduğu gibi, merkezin “çevre”yi kontrol altına alma kaygısıydı¹⁴⁸.

Tanzimat döneminde yalnızca sivil bürokrasi alanında değil, askeri bürokrasi alanında da birtakım yenilikler gerçekleştirilmiştir. Ancak bu alanda yapılan yenilikler sivil bürokrasi alanında yapılanlar kadar geniş ve etraflı olmamıştır. Bu dönemde yapılanlar, daha çok, II. Mahmut döneminde yapılan reformları koruma şeklinde olmuştur. “Nizamiye” adını almış olan ordu, bu dönemde genişletilmiş ve Avrupa'dan alınan modern araçlarla donatılmış; zorunlu askerlik uygulaması başlatılmış; güçlü bir donanma oluşturulmuş; yerel komutanlara sahip eyalet ordusu kurulmuştur. Eyalet orduları, merkezdeki Serasker'in komutasına bağlanmak suretiyle valilerin ve ayanın bunlar üzerindeki nüfuzu engellenmiştir¹⁴⁹.

¹⁴⁶ ÇAYLAK: 188-189.

¹⁴⁷ ÇAYLAK: s.191-192.

¹⁴⁸ ÇAYLAK: S.194.

¹⁴⁹ ZURCHER: s.88-89.

Gerek II. Mahmut ve gerekse Tanzimat dönemlerinde askeri alanda yapılan reformlarla Osmanlı subayının nitelikleri değiştirilmiştir. Batılı ordular örnek alınarak yapılan reformlarla subayların görevleri standartlaştırılmış ve görev alanları yalnızca askeri alanla sınırlandırılmıştır. Bununla, özellikle yüksek rütbeli subayların dikkatlerini tamamıyla askerlik sanatına yöneltmeleri amaçlanmıştır. Öte yandan, askeri hiyerarşinin her kademesine Batılı disiplin ve itaat anlayışı yerleştirilmeye çalışılmış ve böylelikle yeniçeri örneğinde olduğu gibi askeri ayaklanmaların ve bu amaçla komiteler oluşturulmasının önlenmesi öngörülmüştür. Ancak bu öngörü gerçekleştirilememiştir. Nitekim, II. Abdulhamit'e karşı oluşturulan örgütlü muhalefet, kendi yetiştirdiği subay kadrosundan çıkmıştır. Bütün bunlara ek olarak, yeni oluşturulan askeri birliklerin "Harbiye Nezareti"ne bağlanmasıyla askeri güçler üzerindeki sivil denetim pekiştirilmiştir.

Askeri alanda gerçekleştirilen reformlar ve alınan tedbirler etkisini göstermiş; 1876'da Abdulaziz'in tahttan indirilmesi olayı istisna edilirse, askerlerin etkin bir siyasal aktör olarak siyaset sahnesinden çekilmeleri II. Meşrutiyet öncelerine kadar sürmüştür¹⁵⁰. Her ne kadar askeri alanda gerçekleştirilen reformlarla askeri güçlerin denetim altına alınması istenmişse de, Tanzimat döneminin son onlu yıllarında ordu siyasete ilgi duymaya, siyasi muhalefetin odağı olmağa başlamıştır¹⁵¹.

Gerçekten, Batı tipi disiplinli askerler yetiştirmek amacıyla kurulan askeri okullarda eğitimin yabancı öğretmenler tarafından yürütülmesi ve yeni askeri teknolojinin ülkeye transferi konusunda Batılı ülkelerle işbirliğine girilmesi gibi faktörlere bağlı olarak Osmanlı subaylarının siyasi bilinçlenmesi artmış ve böylelikle siyasete ilgi duymaya başlamışlardır. Öyle ki, yeni kuşak subaylar, giderek askeri sorunlardan ülke sorunlarına çözüm aramaya yönelmişler ve zamanlarına göre devrimci nitelikli siyasal görüşler edinmeye başlamışlardır. Bunun nedenlerinden birinin, askeri alandaki önderlik konumlarının diğer alanlarda da topluma öncülük edebilecekleri düşüncesi olabilir. Bu görüşlerini, ilk örgütlü

¹⁵⁰ TANÖR: s.49.

¹⁵¹ Bu gelişmenin ilk belirtilerini "Kuleli Vak'ası"nda (1859) görmekteyiz. Bu olay için bkz. BERKES: s.242.

muhalefet odağı olan “Yeni Osmanlılar”¹⁵² hareketi içerisinde geliştirmek ve olgunlaştırmak fırsatını bulmuşlardır.

Nitekim, ordunun siyasi yaşama ilk müdahalesi, bu birikimlerin bir sonucu olarak, Sultan Abdulaziz’in tahttan indirilmesi olayında yaşanmıştır. Bir hükümet darbesi ile Sultan Abdulaziz’in tahttan indirilmesi, içinde askerlerin de bulunduğu bir grup tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu grup içerisinde ordu, darbenin ayaklarından yalnızca birini oluşturmuştur; diğer ikisi, sivil bürokratlar ve ulema sınıfından oluşmuştur¹⁵³. 1876 hükümet darbesi, sivil-asker bürokratlardan oluşan ikilinin, ülkenin genel siyaseti üzerinde söz sahibi olmaya çalışan bir siyasal güç olduklarını ortaya koymuştur. Bu ikilinin “askeri” kanadı artık “yeniçeri” değil, yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra modernleştirilmeye başlayan ve böylece Batılı siyasal değerlere açık hale getirilmiş silahlı kuvvetlerdir¹⁵⁴. İttifakın ikinci ögesi, Tanzimat döneminde saray karşısında oldukça güçlenen ve artık padişaha karşı koyabilecek güce sahip olan sivil bürokrasidir.

Özetle ifade etmek gerekirse; Tanzimat Fermanı ve sonrasında gerçekleştirilen reformlar, yeni bir toplumsal-siyasal örgütlenme modeli getirirler de, reformlarda ve devlet yönetiminde öncülüğü ele geçirmiş sivil bürokratların düşünüş ve davranış tavrına bakıldığında, yeni model içerisinde de, tıpkı klasik dönemde olduğu gibi, “devletin yüce çıkarı”nın temel bir değer olarak algılandığı görülmektedir. Klasik dönemden farklılaşan yönü, geçmişte “padişah” merkezli olan yapının, yerini soyut bir kavram olan “devlet”e bırakılmış olmasıdır. Dolayısıyla, geçmişte padişahın haklarını ve çıkarlarını kollamakla yükümlü olan bürokratlar, yeni dönemde “devlet”in çıkarlarını gözeten “ussal-bürokrat” halini almışlardır. Bu reformcu bürokrasi, ilk hedef olarak, bir yandan kendi çıkarlarını ve diğer yandan da kendi çıkarlarıyla bütünleşmiş devlet çıkarlarını kollayacak askeri ve sivil bürokrasiyi yetiştirecek eğitim kurumlarının modernleştirilmesini seçmiştir¹⁵⁵.

¹⁵² Yeni Osmanlılar hareketi için bkz. ZURCHER: s.105-107. Ayrıca bu örgütün ideolojik yapısının çözümlemesi için bkz. KÖKER: s.177-183.

¹⁵³ MARDİN, Şerif: Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908), 4.baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.31.

¹⁵⁴ TANÖR: s.95.

¹⁵⁵ ÇAYLAK: s.196-197.

Bu amaçla gerçekleştirilen eğitim reformuyla, Osmanlı bürokrasisinin seçkin grubu, “yasal-ussal” bürokrasi kavramının çağrıştırdığı niteliklerle donatılmış ve sahip oldukları bu nitelikleri dolayısıyla diğer toplumsal gruplardan kendilerini ayırmaya özen göstermişlerdir. Gerçekten, bu dönemde bürokratların almış oldukları eğitim, sosyo-ekonomik kökene baskın olmuş ve siyaset için gerekli kriterlerin kaynağı olmuştur¹⁵⁶.

C. MEŞRUTİYET MODERNLEŞMESİ

1. Birinci Meşrutiyet ve Padişahın Rövanşı

II. Mahmut ve Tanzimat döneminde özellikle eğitim alanında gerçekleştirilen reformlar ve Batılı ülkelerle olan diplomatik ilişkiler, yeni bir “bürokrat-aydın” tipinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bürokrat-aydın zümre, ülkenin içinde bulunmuş olduğu sorunlar karşısında kayıtsız kalmamış, yaşanan sorunlara çözüm üretmeye başlamıştır. İşte, bu zümrenin bir araya gelmesiyle oluşan “Yeni Osmanlılar”, Osmanlı Devleti’nin ilk modern anlamda siyasi muhalefet odağını oluşturmuştur. Bürokrat ailelerden gelmiş, ama yabancı dil öğrenmiş ve Batı ülkelerinde bir süre yaşamış reformist bürokratlardan oluşan Yeni Osmanlıları, ilk Batıcı aydınlardan ayıran temel farkları, Tanzimat’ın sonuçlarından memnun olmayışlarıdır¹⁵⁷.

Yeni Osmanlılar, Balkanlar’da ulusal ayaklanmaların arttığı ve Avrupa devletlerinin müdahalelerinin bunalıcı boyutlara ulaştığı bir dönemde, anayasanın kabulüyle Hristiyan-Müslüman arasında tam eşitliğin sağlanacağına, ulusal hareketlerin son bulup uyumlu bir Osmanlı ulusunun doğacağına, böylece devletlerin müdahale nedenlerinin ortadan kalkacağına ve Osmanlı ulusunun bu yoldan refaha ulaşacağına içtenlikle inanmışlardır¹⁵⁸. Yeni Osmanlılar’ın bu doğrultudaki talepleri, padişah ve etrafındakilerin Osmanlılık siyasetini gerçekleştirmek arzuları ile yabancı devletlerin baskılarının birleşmesi, yeni tahta

¹⁵⁶ ÇAYLAK: s.200.

¹⁵⁷ AVCIOĞLU, Doğan: “Pabuçcu Muştası”, Mülkiye, C. XXV (Ocak-Şubat 2001), s.241.

¹⁵⁸ AVCIOĞLU: s.241.

çıkması bulunan II. Abdulhamit'in, ilk Osmanlı Kanun-u Esasi'sini ilan etmesine sebep olmuştur¹⁵⁹.

1876 tarihli Kanun-u Esasi¹⁶⁰, meşruti sisteme ilişkin kurumlara yer vermekle birlikte, gerçekte, klasik Osmanlı sisteminde önemli bir değişiklik gerçekleştirilmemiştir: Yürütme yetkisinin padişaha ait olduğu ve bu yetkiyi Heyet-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) eliyle kullanacağı kabul edilmiş; sadrazam (başbakan) ve vekillerin (bakanlar) padişah tarafından atanıp görevlerine son verileceği ifade edilmiş; yasama yetkisinin, Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan'dan oluşan Meclis-i Umumi'ye ait olduğu bildirilmiş; ancak bu yetki, büyük oranda, padişah lehine sınırlandırılmıştır. Temel hak ve hürriyetlere ilişkin de önemli bir yenilik getirilmemiş; Tanzimat dönemi boyunca uyruklara tanınan haklar, bir liste halinde sayılmış, ancak bu hak ve hürriyetler anayasal güvencelerden yoksun bırakılmıştır.

Büyük umutlarla yürürlüğe konan ve Osmanlı Devleti'ni Avrupa devletlerinin müdahalelerinden kurtaracağına inanılan ilk anayasa, kısa bir süre sonra askıya alınmıştır. Aslında Yeni Osmanlılar gibi Abdulhamit de, çöken imparatorluğu ayakta tutabilme ve yaşatabilme çabası içinde bulunmuştur. Aralarındaki fark, Yeni Osmanlılar'ın anayasa ve meşrutiyet ile bunun sağlanabileceği inancını taşımalarına karşın, II. Abdulhamit Yeni Osmanlılar'ın bu görüşünü paylaşmaz; bunun bir hayal olduğunu kabul eder¹⁶¹.

Nitekim, Kanun-u Esasi'nin ilan edilmesinden sonra yapılan seçimlerle oluşan ve göreve başlayan parlamento, çok kısa bir süre sonra, padişah tarafından feshedilmiş; böylece, yeniden mutlak monarşiye geri dönmüştür. Yaklaşık otuz yıl süren bu dönemin en belirgin özelliği, merkezîyetçiliğidir. Tanzimat döneminde iktidar merkezi saray ile sivil bürokrasi arasındayken, bu dönemde iktidar merkezi yeniden saraya (padişaha) dönmüştür. Abdülhamit'in henüz yönetiminin ilk yıllarında Tanzimat döneminin Batıcı bürokrat grubu ile beraberliği bozulmaya başlamıştır. Bununla birlikte bu dönemde,

¹⁵⁹ KARPAT, Kemal H. : Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller), Afa Yayınları, İstanbul 1996, s.36.

¹⁶⁰ 1876 Anayasası'nın kurduğu sistem hakkındaki genel bir değerlendirme için bkz. TANÖR: s.103-114; BERKES: s.293-295.

memurların atamaları, ilerlemeleri, emeklilik hakkının tanınması, görevden alınmalarının belirli kurallara bağlanarak bürokraside önemli hukuki düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Dönemin sivil bürokrasisi, bürokratik yönetim geleneğini devam ettirmenin yanı sıra “laik eğitim” sırasında aldıkları “bürokratik bir kariyer felsefesinin” de savunucusu olmuştur¹⁶².

Abdulhamit, her ne kadar bürokrasiye ilişkin gerçekleştirdiği hukuki düzenlemelerle modern anlamda “yasal-ussal” bir bürokrat sınıfın güçlenmesini sağlamışsa da, bu sınıf karşısında kendi otoritesini güçlendirme çabalarından da geri kalmamıştır. Saray otoritesinin güçlendirilmesi isteği, padişahı, sivil ve asker bürokratlardan oluşan aydınlar cephesinden gelecek tehditleri önlemek konusunda duyarlı kılmıştır. Öyle ki, Abdulhamit döneminin iç politikası, bu cepheyi çözmeye yarayacak kararlar silsilesi olarak ortaya çıkmıştır¹⁶³.

Bu ittifakı çözmeye çabalarının ana hedefi Babıâli bürokrasisi olmuştur. Sivil bürokrasiyi denetim altında tutmaya yönelik izlenen politikalar, Tanzimat döneminde oluşturulan kurumları, kısmen etkisiz hale getirmiştir: Şurâ-ı Devlet kendisine verilen görevleri bağımsız bir biçimde yerine getirmekte zorlanmıştır. Benzer şekilde adli organlar da, her türlü müdahaleden uzak bir biçimde kendi görevlerini yapamaz duruma gelmişlerdir. Hükümdarın mutlak yetkileri karşısında sadrazam ve vekillerin yetkisi azalmış; sistem içerisindeki ağırlıklı konumlarını kaybetmişlerdir¹⁶⁴. Öyle ki, sadrazam, vekiller ve yüksek devlet memurları padişah iradesince atanmışlar, gerektiğinde görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Kısaca, devletin bütün resmi kurumları, her şeyin hâkimi olan padişahın denetimi altına girmiştir¹⁶⁵.

Sivil bürokrasinin yanı sıra askeri bürokrasi de sürekli gözetim ve denetim altında tutulmuştur. Abdulhamit’in orduyu denetim altına almak için uyguladığı en önemli politika, Sarayı, askeri harekâtın yönetildiği, tayin ve terfilerin yapıldığı bir merkez haline getirmek

¹⁶¹ AVCIOĞLU: s.245-246.

¹⁶² SEVİL: s.108-109.

¹⁶³ MARDİN: Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, s.67.

¹⁶⁴ TANÖR: s.124.

olmuştur¹⁶⁶. Ordunun denetim altına alınmasında en çok üzerinde durulan konu, askeri okullar olmuştur. Yüksek askeri okulların siyasal muhalefetin güçlü merkezleri haline gelmeleri, bu kurumların sıkı bir biçimde denetlenmesini gündeme getirmiştir. Modern eğitimin verildiği bu askeri okullardan mezun olanların birçoğunun liberal eğilimlere sahip olması nedeniyle Padişah, alaydan yetişmiş ve modern askerlik bilimine ilişkin bilgisi olmayan subaylara güvenmeye ve onları açıkça kayırmaya başlamıştır¹⁶⁷. Böylece ordu içinde “mektepli” ve “alaylı “ subaylar ayrımı ortaya çıkmış; alaylılar sürekli korunan ve kayırılan bir askeri kesim olmuştur.

Abdulhamit’in askeri okullardaki sıkı denetimi, bu okullarda yönetim karşıtı yaygın bir siyasal muhalefetin gelişmesini engelleyememiştir. Nitekim bu dönemde ilk örgütlü muhalefet, 1889’da bir grup Askeri Tıbbiye’li öğrencinin gizli olarak “İttihad-ı Osmani Cemiyeti”¹⁶⁸ni kurmasıyla başgöstermiştir. Amacı, Abdulhamit’in baskıcı yönetimine son vererek anayasalı bir rejim kurmak ve çağdaş ihtiyaçlara göre reformlar yapmak olan bu dernek, İstanbul’daki sivil ve askeri yüksek okulların öğrencileri arasında taraftar bularak kısa sürede büyüüp gelişmiştir¹⁶⁹.

Öte yandan, ordu içinde de Abdulhamit yönetimi karşıtı olan gizli örgütlenmeler başlamıştır. 1905’te Şam’da kurulan “Vatan ve Hürriyet Cemiyeti” ile 1906’da Selanik’te kurulan “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”, bu gizli askeri örgütlenmelerin en önemlileriydi. Makedonya’nın İmparatorluktan koparılmaya çalışılması ve diğer nedenlerden ötürü “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”, kısa sürede muhalefet hareketinin merkezi haline geldi¹⁷⁰. 1907’de “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti”yle birleştikten sonra “Terakki ve İttihat” adını alan bu hareket, 1908 darbesinin asıl gerçekleştircisi oldu¹⁷¹.

¹⁶⁵ TANÖR: s.199.

¹⁶⁶ MARDİN: Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, s.67-68.

¹⁶⁷ ZURCHER: s.122.

¹⁶⁸ Bu derneğin kuruluşu, amaçları ve gelişimi için bkz. MARDİN: Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, s.73-76.

¹⁶⁹ LEWİS: s.195.

¹⁷⁰ TANÖR: s.133; ZURCHER: s.135.

¹⁷¹ TANÖR: s.133-134.

Özetle ifade etmek gerekirse; bu dönemde, bürokratik yönetim geleneği devam etmekle beraber, esas güç padişahın elinde olmuş; bir başka deyişle modernleşme çabaları bizzat padişah ve ona bağlı bürokratlar eliyle yürütülmüştür. Bürokratik yönetim anlayışına sahip sivil bürokratlar kritik noktalarda bulundurulmamış; onlara önemli görevler verilmemiştir. Bu yaklaşımı benimseyen bürokratlar Abdülhamit rejiminin sürekli denetimi altında çalışmışlardır. Aynı uygulama askeri bürokratlar için de geçerli olmuştur. Ancak bütün bu denetimlere rağmen bürokratik yönetim geleneği varlığını bu dönemde de sürdürmüştür¹⁷². Nitekim, gerek II. Mahmut ve Tanzimat dönemlerinde ve gerekse Abdülhamit döneminde bürokrasiye ilişkin gerçekleştirilen reformların etkisiyle yaratılan “yasal-ussal” bürokrasi, siyasete ilgi duymuş ve Abdülhamit rejiminin muhalefet odağı haline gelmiştir. Sivil-asker bürokratlar, bu muhalefetin gereği olarak bir araya gelmiş ve gizli örgütlenmeler gerçekleştirmiştir. Bu gizli örgütlenmelerin büyüüp gelişmesi ve yaygınlaşması, Abdülhamit’in sonunu getirmiştir.

2. İkinci Meşrutiyet ve Sivil-Asker Bürokrasinin Zaferi

Abdülhamit’in yönetimi döneminde sivil-asker bürokratlardan oluşan çeşitli gizli ve komitacı örgütlerin -özellikle de “İttihat ve Terakki Cemiyeti”nin- yürüttüğü şiddetli muhalefet, 1908 darbesiyle başarıya ulaşmıştır. Gerçekten, Abdülhamit iktidarını bir darbeyle yıkarak 1876 tarihli Anayasayı yeniden yürürlüğe koymak amacını taşıyan “İkinci Jön Türk hareketi”¹⁷³, Abdülhamit’in yönetimine karşı yürüttüğü güçlü muhalefeti; baskı, gözdağı ve eylemli kalkışmalarıyla amacına ulaşmıştır. Bu darbeyi, gerek klasik dönemde yeniçerilerin gerçekleştirdiği ve gerekse I. Meşrutiyet döneminde gerçekleşen saray darbelerinden farklı kılan özelliği, darbeyi gerçekleştiren güçlerin, sınırlı da olsa, bir halk desteğine sahip olmasıydı. Ancak bu sınırlı halk desteğini çok fazla abartmamak gerekir. Zira, bu darbe, geniş tabanlı bir toplumsal hareketin ürünü şeklindeki bir

¹⁷² SEVİL: s.110.

¹⁷³ İkinci Jön Türk hareketi için bkz. MARDİN: Jön Türkler’in Siyasi Fikirleri; TUNAYA: s.68-75; AKŞİN, Sina: “İttihat ve Terakki Üzerine”, AÜSBFD, C. XXVI, No: 1, s.153-182.

değerlendirmeyi doğrulayacak ölçekte değildi¹⁷⁴. 1908 darbesi, İkinci Jön Türk hareketinin asker ve sivil kanatlarının işbirliği içerisinde gerçekleştirdiği bir darbeydi. Darbe süreci, İttihatçı subayların isyanıyla başlamış ve sivillerin desteğiyle güç kazanarak başarıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte Jön Türkler'in askeri kanadı, sivil kanadına oranla daha çok ön plana çıkmış; darbenin askeri niteliği hakkında kuşkuya yer bırakmayacak ölçüde etkili olmuştur¹⁷⁵. Böylece, 1876 Anayasasının yapılmasının ortamını hazırlayan ordu, aynı anayasanın ikinci kez yürürlüğe girmesini sağlamıştır¹⁷⁶.

Meşrutiyet'in yeniden ilanı sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin denetimi ve baskısı altında yapılan seçimler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zaferiyle sonuçlanmış ve yeni Meclis-i Umumi 17 Aralık 1908'de padişahın konuşmasıyla açılmıştır¹⁷⁷. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu yeni dönemde iktidarı doğrudan doğruya ele geçirmek konusunda isteksiz davranmıştır. Zira, İttihat ve Terakki Cemiyeti henüz kendisini koskoca bir İmparatorluğu yönetebilecek yetkinlikte görmemiştir. Bu nedenle ilk dönemde oluşan iktidarı kontrol ve yönlendirmekle yetinmiştir¹⁷⁸.

Bu dönemde ordu-siyaset ilişkileri açısından önem taşıyan gelişmeler yaşanmış ve askeri bürokrasinin siyasi sistem içerisindeki konumu daha da güçlenmiştir. Öyle ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar döneminde siyasetin temel belirleyeni haline gelmiştir. Bu dönemde askeri bürokrasinin siyasete müdahil olduğu bir gelişme, ordu içerisindeki bir grup askerin başlattığı isyanın, yine ordu içerisindeki bir başka grup asker tarafından bastırılmasıyla sonuçlanan "31 Mart Olayı" olmuştur.

Hakkında farklı değerlendirmelerin yapıldığı "31 Mart Olayı, "Abdulhamit iktidarının yıkıldığı ve henüz yenisinin tam olarak yerleşmediği bir ortamda; yani devlet otoritesinin sağlanamadığı bir dönemde, Meşrutiyetin getirdiği özgürlüklerden yararlanarak

¹⁷⁴ TANÖR: s.135.

¹⁷⁵ 1908 darbesinin askeri niteliği hakkında bkz. KARPAT : Türk Demokrasi Tarihi, s.38; ZURCHER: s.139.

¹⁷⁶ KARATEPE, Şükrü: Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.112.

¹⁷⁷ TANÖR: s.140-141.

¹⁷⁸ AHMAD, Feroz: İttihat ve Terakki (Çev. Nuran Yavuz), 3.baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, s.41-46; ZURCHER: s.141; AKŞİN: s.172-173.

örgütlenen muhalefetin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ve onun perde arkasındaki uygulamalarına tepki duyan kesimlerin desteğini alarak başlatılan bir reaksiyon hareketi olarak ortaya çıktığı öne sürülebilir. Ayaklanmanın asıl destekçileri, askere alınmama ayrıcalıkları kaldırılan ve bu nedenle çok çabuk yönlendirilen medrese öğrencileri, ordu içerisindeki mektepli-alaylı ayrımı çerçevesinde tasfiye edilen alaylı subaylar ve bunların harekete geçirdikleri er ve erbaşlardan bir grup asker olmuştur¹⁷⁹. Tıpkı klasik dönemde sık sık yaşanan isyanlarda olduğu, tipik bir yeniçeri-ulema ittifakını andıran isyan, Üçüncü Orduya bağlı Mahmut Şevket Paşa komutasındaki “Harekât Ordusu” tarafından bastırılmış; böylece, 1826’dan sonra ilk kez Osmanlı ordusunun iki unsuru karşı karşıya gelmiş ve sonuçta siyasi iktidar bir kez daha ordunun silahlı müdahalesiyle el değiştirmiştir. Ancak bu müdahaleyi daha önceki dönemlerde gerçekleştirilen müdahalelerden farklı kılan özelliği, silahlı kuvvetlerin siyasi iktidara ilk defa olarak doğrudan müdahale etmesiydi¹⁸⁰.

Sivil otoritenin kamu düzenini ve asayişini sağlamada yetersiz kalmasının da etkili olduğu askeri müdahale¹⁸¹, daha sonra ilan edilen sıkıyönetim ile birlikte kalıcı bir niteliğe bürünmüştür. Her ne kadar Harekât Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa isyanı bastırdıktan sonra partiler ve siyaset üstü bir tutum geliştirmiş ve genç subayların siyasetle ilgilenmelerini engellemek istemiş ise de, uzun süren sıkıyönetim döneminde hem kendisi hem de genç subaylar siyasetin içine girmişler ve siyasi yaşamda söz sahibi olmuşlardır. Bir anlamda “31 Mart Olayı” ile birlikte gelişen olaylar zinciri, askeri bürokrasinin siyasete ilgisini arttırmış ve zamanla siyasetin baş aktörü haline getirmiştir.

“31 Mart İsyanı”nın bastırılmasından sonraki dönemde, gerek Meclis tarafından çıkarılan çeşitli kanunlar ve gerekse iktidarın izlediği politikalarla muhalefetin bastırılması yoluna gidilmiştir. Bu durum, geniş cepheli bir örgütlü muhalefetin “Hürriyet ve İtilaf Fırkası” etrafında toplanmasını sağlamıştır. Ancak bu muhalefet partisine meşru zeminde dahi mücadele etme imkânının verilmemesi, muhalefetin ordu içerisinde İttihatçı karşıtı bir

¹⁷⁹ TUNÇAY, Mete: Türkiye Tarihi, C. 4, içinde (Yay. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.31; TANÖR: s.144; ZURCHER: s.146-147; KARATEPE: s.115.

¹⁸⁰ TANÖR: s.147.

¹⁸¹ AHMAD: s.87.

hareketi örgütlemesi ve harekete geçirmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla ilişkili olduğu bilinen “Halaskâr Zabitan” adlı bir askeri grup¹⁸², iktidarın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden alınması ve meşru bir hükümete geri verilmesi, askerin siyasetten uzaklaştırılması ve seçimlerin yenilenmesi talepleriyle ortaya çıkmıştır¹⁸³.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, modern anlamda siyasetin ve siyasi ilişkilerin yerleşmeye başladığı dönemde, artık iktidarların darbeler yoluyla değiştirilmesidir. Öyle ki, darbelere ve askeri bürokrasinin siyasete müdahil olmasına karşı olan siyasi hareketler ya da partiler de aynı yöntemi kullanmaktan kendini alıkoyamamaktadırlar. Bu durum, bir yandan askeri bürokrasinin siyasi sistem içerisinde işgal etmiş olduğu ağırlıklı konumdan, diğer yandan da demokratik anlayışın siyasi aktörler düzeyinde dahi henüz içselleştirilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Geçmişten gelen bu gelenek bugüne kadar varlığını kesintisiz bir biçimde sürdürmüştür.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çok kısa süren iktidar ayrılığı, gene bu kesimin düzenlediği ve askeri darbe niteliği taşıyan “Babıâli Baskını”yla (1913) sona ermiş ve bu tarihten itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti' doğrudan doğruya iktidarı kullanmaya başlamıştır¹⁸⁴. Aynı yıl “siyasi fırka” haline dönüşen İttihat ve Terakki Cemiyeti, “İttihat ve Terakki Fırkası” adı altında Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar ülkeyi tek parti diktatörlüğü şeklinde yönetmiştir¹⁸⁵.

Kuruluşunda askeri bir disipline bağlı olarak örgütlenen ve bürokratik bir parti kimliğine sahip olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasi parti haline döndükten sonra da bu özelliğini korumuş ve yok oluncaya kadar da devam ettirmiştir. Devletin bütün yönetim aygıtlarını kontrol eden yegane güç haline gelen İttihat ve Terakki Fırkası, adeta parti-bürokrasi bütünleşmesini sağlamıştır. İttihat ve Terakki Fırkası, bu özellikleri dolayısıyla ülke sorunlarını müzakere yoluyla çözme yerine, baskıcı yöntemleri tercih etmiştir.

¹⁸² AHMAD: s.186.

¹⁸³ AHMAD: s.181.

¹⁸⁴ TUNÇAY: s.36.

¹⁸⁵ TANÖR: s.155.

“Babıâli Baskını”yla başlayan süreçte, sivil otorite ile askeri bürokrasi arasındaki ilişkileri bakımından da önemli değişimler yaşanmıştır. Bu tarihe kadar, her ne kadar askerler zaman zaman yönetime müdahale etmiş ve siyasi süreç içerisinde yer almışlarsa da, bütün bunlar hem geçici hem de kısmi nitelikte olmuştur. Dolayısıyla 1913 yılına gelinceye kadar genel olarak sivillerin üstünlüğü söz konusu olmuştur. Ancak bu üstünlük, demokratik yönetimin aksine, sivil siyasetçilerin değil, sivil bürokratların olmuştur. Dolayısıyla yönetim her halükârda bürokrasinin elinde olmuştur. 1913’ten sonra, yani İttihat ve Terakki Fırkası’nın iktidarı tek başına kullanmaya başlamasıyla birlikte, sivil-asker ilişkilerinde üstünlüğü ele geçiren askerler olmuştur¹⁸⁶. Zira bu tarihten sonra İttihatçılar orduyla olan bağlarını daha organik hale getirerek, iktidarlarını tamamen militarist bir tek-parti yönetimine dönüştürmüşlerdir¹⁸⁷.

II. Meşrutiyet dönemi bürokrasinin konum ve işlevlerini özetlemek gerekirse; bu dönemde, I. Meşrutiyet döneminin aksine, egemen toplumsal-siyasi güç bürokrasi olmuştur. Bu dönemde yaşanan kavga, bürokrasi içi iktidar mücadelesi şeklinde gerçekleşmiştir. Bu dönemin ilk yıllarında (1908-1913) sivil bürokrasi etkinliğini hissettirmiş; ancak son yıllarında (1913-1918) ise askeri bürokrasi tek egemen güç olmuştur. Bu gerçeklik, Osmanlı modernleşmesinin uyarılmış/savunmacı niteliğinin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Modernleşme hareketlerinin taşıyıcısı olacak bir başka toplumsal güç odağının bulunmamasına bağlı olarak, bu misyon sivil-asker bürokratlar tarafından üstlenilmiştir. Nitekim, Osmanlı modernleşme sürecinin son halkasını oluşturan II. Meşrutiyet döneminde de bu ikili, modernleştirici güçler olarak belirmiştir. Gerçekten bu döneme damgasını vuran İttihat ve Terakki, sivil ve asker bürokratların birlikte oluşturdukları ve yönettikleri bir cemiyet/fırkadır. Her ne kadar İttihat ve Terakki içerisinde sivil ve askerler eşit ağılıkta temsil edilmişlerse de, İttihat ve Terakki’nin dayandığı esas güç hep askerler olmuştur. Bu dönemde ordu, siyasal mücadelenin en önemli alanlarından ve araçlarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, gerek iktidar ve gerekse muhalefet düşünce ve mücadelesinde orduya büyük önem

¹⁸⁶ TANÖR: s.156-157.

¹⁸⁷ KARATEPE: s.132-133.

vermişlerdir. Genellikle muhalefet, ordunun politika dışı kalmasını savunmuş; fakat, iktidarı ele geçirdikten sonra orduyu kendi konumlarını güçlendirici bir unsur olarak görmekten geri durmamıştır.

IV. OSMANLI MİRASININ GENEL BİR ANALİZİ

Patrimonyal bir yapı üzerine inşa edilmiş olan klasik Osmanlı toplumsal-siyasal modeli içinde, önceleri padişahın, daha sonraları da merkezîyetçi bürokratik geleneğin ağırlığı, devletin, kadir-i mutlak bir kurum olma özelliğini sürdürmüştür. Bu ise Osmanlı'da Batı Avrupa'da görülen aristokrasi, burjuva, özerk kentler ve tüzel kişilikler gibi sivil toplumun temel unsurlarının ortaya çıkmasına ve devletin hem alttan hem de üstten sınırlanmasına engel teşkil etmiştir¹⁸⁸. Farklı bir anlatımla, merkezîyetçi Osmanlı patrimonyalizmi, merkezin otoritesini sınırlayacak ve ona karşıt bir güç odağı oluşturacak sivil toplum unsurlarının ortaya çıkıp gelişmesini önlemiştir. Öyle ki, siyasi, askeri, idari, ticari, dini ve kültürel yapılanma tamamen bu anlayış üzerine bina edilmiştir. Dolayısıyla, böyle bir yapılanma içerisinde tek egemen güç, önceleri padişah, daha sonra ise padişah ve onun sadık hizmetkârları konumunda olan sivil-asker bürokrasi olmuştur. Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, sistemin “fetihçi” karakteri nedeniyle, esas itibarıyla sivil-asker ayrımı önemini yitirmiş; hemen her şey “askeri” bir nitelik taşımıştır.

Gerçekten, birçok yönden askeri bir nitelik taşıyan Osmanlı Devleti, ordu-devlet özdeşliğinin en üst düzeyde gerçekleştiği bir toplumsal-siyasal örgütlenme modeli oluşturmuştur. Bu modelin çözülmeye başlamasıyla birlikte hem devlet hem de ordu bir krizin içine sürüklenmiştir. Ancak, devleti kuran ve onu ayakta tutan gücün ordu olması, devleti kurtarmak için de orduya ağırlık verilmesi gerektiği düşüncesini doğurmuştur. Bu düşüncenin oluşumundaki bir başka etken, İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik çöküşünün, Avrupa'nın askeri gücü karşısında gittikçe gerileyen bir ordu çerçevesinde

¹⁸⁸ TUNÇ, Hasan- AKTAŞ, Hasret: “Batı’da ve Türkiye’de Sivil Toplum”, Liberal Düşünce, Sayı 19, s.80.

algılanması olmuştur. Bu nedenle ilk modernleşme-batılılaşma hareketleri ve bunun parçası olan reformlar askeri alanda başlatılmıştır.

Dikkat edilecek olursa, klasik Osmanlı yapılanmasının askeri niteliği, modernleşme çabalarının askeri niteliğini doğurmaktadır. Bir başka anlatımla, genel olarak klasik Osmanlı modeli ve bu model içerisindeki askeri öncelikler, Osmanlı modernleşmesinin genel karakterini de belirlemekte ve ona da askeri bir nitelik kazandırmaktadır. Öte yandan, klasik Osmanlı modeli içinde yegane güç odağının “merkez” (padişah ve bürokrasi) olması, Osmanlı modernleşme hareketlerinin bu güç odağı tarafından başlatılması ve yürütülmesi sonucunu doğurmuştur.

Osmanlı modernleşmesinin askeri öncelikleri dikkate alan özelliği ve modernleşmenin merkezi güçler tarafından yürütülme özelliği, 18. yüzyılın ortalarından itibaren askeri alanla sınırlı olarak başlayan reform çabalarının “yukarıdan aşağıya”, saray ve bürokrasi eliyle yürütülmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim, II. Mahmut döneminde idari, mali, adli, eğitim ve hukuk alanlarına da yayılan reformlar, saray tarafından gerçekleştirilmiştir. Tanzimat döneminde, özellikle hukuk, eğitim ve idari alanlarda gerçekleştirilen reformlar sonucu güçlenen sivil bürokrasi, reformların ve modernleşmenin taşıyıcısı olmuştur. Tanzimat döneminin son yıllarında, Batılı siyasal değerleri benimsemiş sivil ve asker bürokratlardan oluşan bir grup aydın, padişahın mutlak egemenliğine karşı ilk örgütlü muhalefet hareketini başlatmış ve kısa sürede güçlenerek anayasalı ve parlamentolu bir meşrutiyet hareketine dönüşmüştür. 1876 Anayasasının ilanı ile başarıya ulaşan bu hareket, Abdulhamit’in baskıcı döneminde gizli örgütlenmeler şeklinde muhalefete devam etmiştir. II. Meşrutiyetin ilanına kadar, önceki dönemlerde başlanmış olan reformlara saray eliyle devam edilmiştir. II. Meşrutiyetle birlikte saray dışlanmış ve toplumsal dönüşüm önceleri sivil-asker bürokratlar bloğu tarafından, daha sonraları ise askeri bürokrasi tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Görülüyor ki, önceleri askeri alanda, sonları ise diğer alanlara da yayılarak devam eden reformların bir sonucu olarak gelişen Osmanlı modernleşmesi, yukarıdan aşağıya,

devlet iktidarını elinde tutan güçler tarafından yürütülmüştür. Bu “savunmacı” modernleşme türü, Batılı “organik” modernleşme modelinden temelden ayrılmaktadır. Türk modernleşmesinin aksine Batılı modernleşme modeli, ağırlıklı olarak aşağıdan yukarı doğru gerçekleşmiştir. Batı’da toplumsal değişimin temelleri, ticaretin ve tarımın gelişmesiyle birlikte canlanmaya başlayan şehirlerde atılmıştır. Şehirlerde ticaret yaparak zenginleşen burjuvazi, şehir hayatının sürdürülmesini mümkün kılacak ve aynı zamanda kendi sınıfsal çıkarlarını koruyacak birtakım haklar ve ayrıcalıklar elde etmiştir. Ekonomik gelişmenin yarattığı sosyal hareketlilik ve farklılaşma, bu hak ve özgürlükler temelinde örgütlenebilmiş ve böylece merkezi otoriteden bağımsız, özerk kurum ve örgütlenmelerin, yani sivil toplumun temelleri atılmıştır. Uzmanlaşmanın ve işbölümünün beraberinde getirdiği çıkar farklılaşması, ortak çıkarları ve görüşleri savunanların aynı çatı altında toplanmaları sonucunu doğurmuş; böylelikle oluşan farklı “ikincil (aracı) gruplar”, topluma çoğulcu bir görünüm kazandırmıştır¹⁸⁹.

Oysa ki, yukarıda kısaca değinilen organik gelişme modelinin tam tersine Osmanlı toplumsal yapısı, padişah otoritesiyle uyruklar arasında kalan “aracı” grupların doğmasını önlemeye ayarlanmıştır. Gerçekten, Osmanlı toplumun iç dinamiklerinin baskılanmış olması, toplumun kendisini dönüştürme ve yenileme şansını yok etmiş; böylece toplum, yukarıdan aşağıya doğru bir yöntemle dönüştürülmeye çalışılmıştır. Padişahın mutlak otoritesini sınırlayacak özerk güç merkezlerinin doğmasının engellendiği bir ortamda, toplumun sorunlarını çözme ve onu dönüştürme görevi “merkez”i temsil eden güçlere düşmüştür. Bir başka deyişle, Osmanlı modernleşmesi, siyasi bir anlayış içinde, sivil-asker bürokratlar eliyle yürütülmek durumunda kalmıştır. Burada zikredilen “siyasi anlayış”tan kastedilen şey, Batıda siyasi yapılar sosyo-ekonomik gelişmenin sonucunda oluşturulmuşken, Osmanlı’da önce siyasi sistem oluşturulmaya çalışılmış, daha sonra bu sisteme uygun sosyo-ekonomik değişim, devlet gücü de kullanılarak gerçekleştirilmek istenmiştir¹⁹⁰.

¹⁸⁹ YÜCEKÖK, N. Ahmet : Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye’de Parlamentonun Evrimi, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1993, s.70.

İşte, Osmanlı modernleşme sürecinde bürokrasinin egemen konumu ve işlevi, yukarıda anlatılmaya çalışılan Osmanlı modernleşmesinin bu niteliklerinden kaynaklanmaktadır. Unutmamak gerekir ki, Osmanlı modernleşmesinin nitelikleri de, klasik Osmanlı toplumsal-siyasal örgütlenme modelinin yarattığı doğal ve kaçınılmaz sonuçlardır.

¹⁹⁰ TUNÇ/AKTAŞ: s.82.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüz Türkiye'si'ne ilişkin yapılacak herhangi bir çalışma, zorunlu olarak geçmişî dikkate almayı gerektirir. Bu bağlamda, gününüz Türkiye'si'nde aralıklarla da olsa gündemi işgal eden sorunlardan biri de, bürokrasinin demokratik siyaset üzerindeki etkisi sorunudur. Öyle ki, bürokrasi sivil siyaseti adeta vesayeti altına almış görünmektedir. Bu durum Türkiye'de demokrasinin süreklileşmesi ve güçlenmesi açısından bir engel teşkil etmektedir. Siyaset sosyolojisi açısından incelenmesi gereken bu sorunun çözümüne ilişkin çabaların sağlıklı sonuçlar elde etmesi, her şeyden önce, sorunun tarihi arka planının incelenmesini ve böylelikle tarihi sürekliliğin yakalanmasını gerektirir.

Böyle bir çaba içerisinde “modernleşme” kavramı, devamlılığı açıklayacak ve sorunlu yapıyı ortaya koyacak en iyi anahtar kavramdır. Bu nedenle öncelikle Cumhuriyet modernleşmesini önceleyen Osmanlı modernleşmesini incelemek gerekir. Osmanlı modernleşme sürecini anlamak için ise, bu sürecin niteliğini belirleyen klasik Osmanlı modelini ve bu modelin gelişimini bilmek gerekir. Zira, Osmanlı modernleşmesi, III. Selim'den beri Batılılaşmayla eşanlamlı bir süreçtir; ve nihayet bugüne dek gelen Batılılaşma hamleleri de sebep biçim ve sonuçlarıyla, aslında kökleri klasik örgütlenme şemasının şekillendiği döneme dek giden iktisadi, toplumsal, kültürel, dini ve siyasi yönetim anlayışının izlerini taşımaktadır.

Yüzünü Batı'ya dönmüş olan modernleşme tarihimizin tezat gibi duran bu “doğulu” karakteri, Osmanlı'yla Cumhuriyet'i bir geniş tarih potasında kaynaştırır. Hükümlanlık topraklarını, üzerindeki insanlarla birlikte devlet malı olarak gören patrimoniyal zihniyetin en temel karakteristiği, herkesi kendi hayat şartlarına sıkı sıkıya bağlamak, bütün kaçış yollarını tıkamak ve geniş kitleleri siyasetin uzağında tutmaktır.

“Nizam-ı alem” anlayışı içinde kendini hareketsiz, mutlak ve ebedi kılmak isteyen, ama uygulamada her şeyin hareket halinde olduğu, değişime uğradığı bir sistem mevcuttur.

Klasik Osmanlı sistemin bu değişime dirençli yapısı, her türlü hareketlenmenin denetim altına alınmasını gerektirmiştir. Nitekim, klasik Osmanlı modeli içinde, toplumsal yaşamın her alanı (ticari, dini, kültürel, idari vb.) sürekli denetim altına alınmış; merkezin otoritesini gölgeleyebilecek bütün hareketlilikler şiddetle bastırılmıştır. Böyle bir yapılanma içerisinde bürokrasi hayati bir öneme sahip olmuştur. Zira, bürokrasi sistemin işleyişinin temel aktörü konumunda olmuş ve bu nedenle de toplumsal hiyerarşinin - padişahтан sonra- en tepesinde yer almıştır. Buna bağlı olarak da, bürokrasi, çeşitli ayrıcalıklarla donatılmıştır. Ancak, bütün bu ayrıcalıklı konumuna rağmen, bürokrasi gerçek bir hukuki güvenceden yoksun yaşamak zorunda kalmıştır.

Hemen her şeyin “merkez”i elinde bulunduran güçlerin denetimi ve bilgisi dahilinde olduğu bir yapılanma içinde, sistemde meydana gelen arızalar da, sistemin gerçek sahipleri ve yürütücüleri olan merkezi güçler tarafından giderilmeye çalışılmıştır. Bu tamamen kaçınılmaz ve doğal bir gelişmedir. Nitekim, Osmanlı Devleti’nin gerilemeye ve zamanla çökmeye başladığı dönemde, yaşanan gerileme ve çöküşe çare bulma arayışları yine merkezden (saray ve bürokrasiden) gelmiştir. Gerçekten, kimilerine göre “Lale Devri”yle, kimilerine göre ise III. Selim döneminde başlayan Batılılaşma/modernleşme çabaları hep bu güçler tarafından başlatılıp sürdürülmüştür. III. Selim, II. Mahmut ve II. Abdulhamit dönemlerinde bu güç ağırlıklı olarak “saray” (padişah) olmuştur. Tanzimat döneminde ibre “sivil bürokrasi”ye; II. Meşrutiyet döneminde ise, “askeri bürokrasi”ye doğru kaymıştır.

Özetle söylemek gerekirse; Osmanlı modernleşmesinde bürokrasinin egemen konumu, özellikle 19. yüzyılda kurumsallaştırılmaya çalışılan “modern devlet” olgusuyla kendisini göstermeye başlamıştır. Modern siyasi-idari yapının oluşturulması ve bu bağlamda modern eğitim kurumlarının oluşturulması, hukuk alanında kodifikasyon (kanun yapma) çalışmalarının sürdürülmesi, bürokraside fonksiyonel farklılaşmış-uzmanlaşmış ve

seküler değerlere bağlı bir bürokrat tipinin yaratılması, bürokrasinin egemen konumunu pekiştirmiştir. Bu niteliklere sahip bürokrasi, modernleşmeyi, yıkılmaya yüz tutan imparatorluğu ayakta tutabilmenin ve yeniden güçlü kılabilmenin aracı olarak görmüş; kendilerini de, modernleşmenin ve aydınlanmanın öncüleri olarak kabul etmişlerdir. Böylece, ideolojik olarak Batı tipi bir toplum yaratma amacı, s vil-asker bürokratlar için, siyasete karışmanın bir gerekçesini oluşturmuştur. Bu misyon Cumhuriyet'in kuruluşunda olduğu gibi, bugüne kadar devam ede gelen süreç içerisinde de egemen olmuştur.

KAYNAKLAR

- __AHMAD, Feroz: İttihat ve Terakki (Çev. Nuran Yavuz), 3.baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- __AKDAĞ, Mustafa: Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, C. 2, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
- __AKŞİN, Sina: "İttihat ve Terakki Üzerine", AÜSBFD, C. XXVI, No: 1.
- __ATEŞ, Toktamış: Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı, 3. baskı, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1994.
- __AVCIOĞLU, Doğan: "Pabuçcu Muştası", Mülkiye, C. XXV (Ocak-Şubat 2001).
- __BERKES, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Yayınları, Ankara, 1973.
- __BOZDEMİR, Mevlut: "Ordu Siyaset İlişkileri", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 10, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- __CEM, İsmail: Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, 10. basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.
- __ÇAYLAK, Adem: Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen (Bir Şerif Mardin Çözümlemesi), Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- __ERDOĞAN, Mustafa: Modern Türkiye'de Anayasalar ve Siyasi Hayat, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997.
- __GÜVEL, Enver Alper: "Dogmatik Merkezizetçiliğe Karşı 'İnsan' Merkezli Bir Sistem: Politik, Ekonomik ve Toplumsal Açından Liberalizm", Yeni Türkiye, Sayı 25, (Ocak-Şubat 1999).
- __HEPER, Metin: "Osmanlı-Türk Siyasal ve Özellikle Yönetmel Hayatında Patrimonyalizm", Toplumcu Düşünce, Sayı 7, 1979.
- __HEPER, Metin: "Osmanlı'da Devlet Geleneği", Türkiye Günlüğü, Sayı 13, (Kış 1990).
- __ITZKOWITZ, Norman: Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek (Çev. İsmet Özel); Çıdam Yayınları, İstanbul, 1989.

__İNALCIK, Halil: “Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar”, Küreselleşme, Sivil Toplum ve İslam içinde, der. E.Fuat Keyman-A.Yaşar Sarıbay, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998.

__İNSEL, Ahmet: Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.

__KARATEPE, Şükrü: Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.

__KARPAT, Kemal H. : Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller), Afa Yayınları, İstanbul 1996.

__KAZANCIGİL, Ali: “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, (der) Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, Beta Yayıncılık, İstanbul, 1986.

__KILIÇBAY, Mehmet Ali: “Liberalizmin Temel Çelişkisi”, Yeni Türkiye, Sayı 25, (Ocak-Şubat 1999).

__KILIÇBAY, Mehmet Ali: Cumhuriyet Ya Da Birey Olmak, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.

__Koçi Bey Risalesi, (sad. Zuhuri Danışman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

__KÖKER, Levent: Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

__KONGAR, Emre: Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, 2. basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978.

__LEWIS, Bernard: Modern Türkiye’nin Doğuşu (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

__MAHÇUPYAN, Etyen: İdeolojiler ve Modernite, Yol Yayınları, İstanbul, 1996.

__MARDİN, Şerif: Türkiye’de Toplum ve Siyaset, der. Mümtazer Türköne ve Tuncay Önder, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

__MARDİN, Şerif: “Türk Devriminde İdeoloji ve Din” (çev. Gülşat Aygen Tosun), Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler 3, Üçüncü Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

__MARDİN, Şerif: Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908), 4.baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

__MARSHAL, Gordon: Sosyoloji Sözlüğü, (Çevirenler: Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

__MORİN, Edgar: Avrupa'yı Düşünmek (Çev. Şiren Tekeli), Afa Yayınları, İstanbul, 1995.

__OKANDAN, Recai Galip: Umumi Amme Hukuku Dersleri, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1959.

__OKTAY, Cemil: "Türkiye Liberal Bir Ülke Olabilir mi? ", Yeni Türkiye, Sayı 25, (Ocak-Şubat 1999).

__ÖZEK, Çetin: Devlet ve Din, Ada Yayınları, İstanbul.

__POGGI, Gianfranco: Çağdaş Devletin Gelişi (Çev. Şule Kut-Binnaz Toprak), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.

__SAN, Çoşkun: Max Weber'de Hukukun ve Meşru Otoritenin Sosyolojik Analizi, AİTİA Yayınları, Ankara, 1971.

__SARGUT, Selami: "Devlet ve profesyonellik", Radikal, 1 Nisan 2002.

__SARIBAY, Ali Yaşar: "Post Modernite ve Kültür Olarak İslam", Türkiye Günlüğü, (Kış 1993).

__SENCER, Muzaffer: Türkiye'nin Yönetim Yapısı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

__TANÖR, Bülent: Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), Gözden Geçirilmiş 3.baskı, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

__TILLY, Charles: Avrupa'da Devrimler (1492-1992), (Çev. Özden Arıkan), Afa Yayıncılık, İstanbul, 1995.

__TİMUR, Taner: Osmanlı Kimliği, 2. baskı, Hil Yayın, İstanbul, 1994.

__TUNAYA, Tarık Zafer: Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, 2.baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.

__TUNÇ, Hasan- AKTAŞ, Hasret: "Batı'da ve Türkiye'de Sivil Toplum", Liberal Düşünce, Sayı 19.

__TUNÇAY, Mete: Türkiye Tarihi, C. 4, içinde (Yay. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

__TURHAN, Mehmet: Siyasal Elitler, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1991.

__TURNER, Bryan S.: Max Weber ve İslam, (çev. Yasin Aktay), Vadi Yayınları, Ankara, 1991.

__UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, 3.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

__WEBER, Max: Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı (Çev. Özer Ozankaya), İmge Kitabevi, İstanbul, 1995.

__WEBER, Max: “Bürokratik Teşkilatlanmanın Esasları”, Sosyoloji Yazıları, (Der. İhsan Sezal), Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1991.

__YÜCEKÖK, N. Ahmet : Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye’de Parlamentonun Evrimi, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1993.

__ZURCHER, Erik Jan: Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995

**T.C. YÖRSEKUR
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**